№ 135—140.

# ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

О. КОНИСЬКИЙ

# У ГОСТЯХ ДОБРЕ, ДОМА ЛІПШЕ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

*

КИЇВ — ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМИЯ, ҐАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ
WINNIPEG MAN. UKRAINIAN PUBLISHING

**Галицька Накладня**
**ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА В КОЛОМИЇ.**

Найдешевшим і дуже корисним виданням являються книжечки

# „Загальної бібліотеки“.

Кожний має змогу за малі гроші набувати собі ці дуже гарні книжечки й таким чином покласти основу вартісної домашньої бібліотеки.

# У „Загальній Бібліотеці“

друкуються найславніщі твори найліпших і найкращих письменників усіх народів. Досить значний обєм, великий друк, отже для кожного ока виразний і здоровий, добрий папір — формату великої вісімки — це додатні сторони видавництва.

**Деякі книжки ілюстровані і з вартісними літературними замітками, поясненнями і вводами.**

[Konis'ky, Oleksander]

# В ГОСТЯХ ДОБРЕ, А ДОМА ЛІПШЕ

V- hostyakh dobre...

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ДРОЗДА

vid 2

(ВИДАННЯ ДРУГЕ)

[1920?]

КИЇВ—ЛЯИПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМИЯ
ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ

WINNIPEG MAN.
UKRAINIAN PUBLISHING

LU
K8256vho

Donated by
THE UKRAINIAN BRANCH No. 360
CANADIAN LEGION B. E. S. L.
Toronto, Ontario

583030
5. 5. 54

## Частина перша.

### I.

Оповідання моє починається від 186 . . . р., коли зі Львова не було ще залізниць ні до Підволочиськ, ні до Бродів, і коли подорожні мусіли їздити або поштою, або частіш, бо дешевше, в тихноєвих ковчегах, що звалися жидівськими «б а л а г у л а м и». Тепер вони дуже рідко попадаються. Залізниці позводили їх, більш ніж на половину поменшало їх навіть у головному їх царстві, у Бердичеві.

Мені не треба розказувати своїм читателям, що то за такі «балагули» й як то добре на них їздити: хто їздив на балагулі, той добре їх знає, а хто не їздив, тому не приведи Господи їздити.

Одна така балагула вїздила у Львів серед ночи в кінци листопаду 186 . . . року. Фірман Іцек рядився і навіть божився, що прибуде у Львів другого дня, ще за видна, але ледви доплентався в третій годині ночі. Той, кого везла балагула, сердився на Іцка, сварився за те, що спізнився і дорікав його тим, що у нього «не

коні, а покалічені пацюки». Правда, Іцкові коні були вельми худі, миршаві, задріпані, на стегнах мотузяні посторонки попротирали й шерсть і шкуру до самого м'яса, але ж я мушу називати їх кіньми, бо вони мали конячі голови й хвости; ребра світилися у тих коней, то може тим, що тоді стояла дорожнеча й на овес і на сіно.

Сам Іцко не брав вини ні на себе ні на коней: він винуватив негодь на дворі.

Коли-б, говорив він по сухому, да літошнього дня, дак би го го! як би рано прибули у Львів! . . .

Справді тоді була осіння негодь і над Львовом вже кілька днів висіла густа, немов з олова виткана хмара; мряка сіяла наче з сита і у самому місті славного Льва стояло таке болото, що хоч би якому Бердичову, або Уманю, дак і то би не стид було.

Глянувши на довжину Іцкового «ковчегу», почувши як голосили колеса, опліні, люшні, кинувши оком на притомлених троє коней, сказав би, що в «ковчезі» до самого верху повно чогось важкого; а справді в балагулі лежав на сіні один тільки чоловік, Филотей Селех. Хоч він і добре обгорнувся своєю широкою шинелею й зашився в сіно, але не без того. щоб вогке, холодне осінне повітря не пронизало його, не проняло й не викликало щирого ба-

жання швидше проміните «ковчег» на хату, та ще коли-б теплу, а на печі просо, от був би рай.

Так я гадаю собі з того, що Селех раз по раз гукав з «ковчега» на Іцка:

«Поганяй, поганяй, собачій жиде!»

А коли «ковчег» став біля одного «перво-клясного» львівського готелю, то Селех аж тричі перехрестився й голосно промовив: «Слава Тобі Богу, благодателю нашому».

Коні на що вже привичні, а й вони на радощах аж заржали, почувши Іцкове: птрррру.

«Спитай швидше, чи є кімната,» промовив Селех.

«Зараз, той момент, мосьпане,» відповів жид, мішаючи українські й польські слова. Він зліз помацка з високого передка свого «ковчегу» й гримнув на коней: «тпрру, цорт, чому не стоїш?»

Господь його відає, на що він гримав, бо коні стояли наче вкопані. Брама в готелю була замкнена. Іцек помацки шукав по стіні каблучки від дзвінка.

«Да ну бо вже швидше,» гукав з балагули Селех.

«А як його швидше, коли, прошу мосьпане, поночи нічого не видно. Ай вай . . . ну єсть, єсть, дзінкую Бога.»

Іцек потяг каблучку що сили.

«Дзвоний вдруге, не чули . . . дзвони . . . бач ніхто не йде.»

«Ідуть мосьпане, ідуть.»

Забряжчала засувка, прочинилась одна половина брами й висунулася заспана голова Яцека.

«Чи єст покуй?» спитав фірман по польськи у Яцека.

«Єсть . . . єсть . . . прошу.»

Із «ковчегу» виліз Селех і пішов сходами у слід Яцека, котрий освічував дорогу недогарком нафтової свічки. Яцек плигав з одного схода на другий, не дивлячись під ноги; він би й без світла не заблудив тут і не спіткнувся, добре знав стежку, топчучись по ній зранку до пізної ночі вже десять літ. Иньша річ Селехові: йому треба було придивлятись під ноги й поспішати за Яцком; а тут, мов на лихо, путалася між ногами широка шинеля. Приїзжій аж засапотівся, поли шинелі розпустилися і з під них було видко, що Селеха природа не обділила товщиною, котра на цей раз була йому цілком злишною.

«І якого дідька він так летить? куди він так поспішає? хто його жене?» — думав про себе Селех і трохи не перехрестився, коли зійшов на останній поверх готелю.

Тмяна свічка освічувала довгий і вузкий коридор так мало, що не можна навіть роспі-

знати яка тут долівка: чи з дощок, чи з асфальту. З обох боків коридору маячили позамикані білі двері а біля них попритулювалися денеде чоботи й черевики. Яцек кинув на них непривітний погляд і прийшовши до самих останніх дверей відімкнув їх і ввів Селеха в довгу, але дуже не широку кімнату.

Що коштує? спитав Селех.

Яцек ткнув пальцем на білєтик прибитий до дверей: на білєтику стояли ціни на кімнату, постіль, світло й иньші річи. Селех прочитав і скривився.

«Чи нема дешевшої?» спитав він: «ґульден — дорого.»

«Нема другої,» промовив сурово Яцек. Він запримітив що приїзжий хоч і розмовляє по польськи, але не єсть Поляком: за десять літ Яцек навчився по вимові роспізнати, де родовитий Поляк, а до не Поляк? Це певно Москаль з Росії, подумав він і взяв за клямку дверей, заміряючись вийти з кімнати й тим ніби говорив Селеху: «коли ціна не по тобі, дак і геть собі; йди шукай дешевше, а сюди нічого було рипатися та людей серед ночи непокоїти.»

Селех і без цих слів зрозумів, чому Яцек держиться за клямку, але розумів і те, що не медом пахне у таку пору шукати по місті де-

шевшого готелю; а тут і погляд його впав на ліжко, й ліжко поманило його до себе.

То нехай і так, промовив він до Яцека: кажи фірманови знести сюди пакунки.

Яцек взяв зі стола свічку, засвітив її, поставив на стіл перед канапкою й пішов до фірмана; а Селех скинув свою шинелю, повісив її бережно на кілочку у шафі й почав оглядувати кімнату. Усі стіни були в зелених розводах. Не скажу, щоб ті розводи добрими, пріятними виявами впливали на Селеха, за те вони свідчили, що готель не із нових, а господар його не любить часто возитися з мальованням стін. Таки-б хто не глянув на стіни, дак би задивився на розводи й мусів би признати за автором їх широку, нічим не обмежовану фантазію: одному ті розводи могли здатися за дерева холодної, убогої на рослину, а багатої на слези російської півночі; другому просто такою рослиною, якої жаден ботанік не має в своїй колєкції. Можна було уважати ті розводи й за сліди гусячих ніжок, і тоді великої помилки не було.

Селех звернув ще більш уваги на повітря кімнати. В повітрю не чулося нічого незвичайного задля львівських готелів, але чоловіку зі свіжого надвірного повітря, дух львівських готелів нагадує грохи дух кадовба в льоху зі

січеною капустою, або дух засіка зі цвілим борошном.

Селех підійшов до вікна, щоб відчинити кватирку, кольору котрої не вгадав би ніякий археольоґ: чи тим, що може у нього і з роду кольору не було, чи може він і був, да сонце висмалило його; а то може настоящий кольор занавіски не давався пізнати при такому убогому світлі, бо-ж відома річ, що добрі малюнки вимагають, щоб на них дивитися при добрій освіті . . .

Селех глянув на канапку, не ветху ще, але певно що віком своїм старіщу Селехового віку. Селех сів на канапку й чогось не весело стало у нього на души. Певно, що кімната й її обставини збудили у нього якусь смутну думку. Так я суджу по собі: хоч коли, хоч де, хоч в якому готелю кімната, як я вступлю до нього в перше, наводить на мене невеселі гадки, а інколи, дак просто журбу й сумовання. Гляну я на стіни, на стелю кімнати й мені стане ніби чогось жаль. Мені здається, що в цій кімнаті денебудь, чи на стіні, чи на стелі зачепиться якась моя гадка, я мушу залишити її тут, а після мене прийде маляр і «властною рукою» подібно якомусь цензору замаже мої думки, а мені їх шкода: жаль мене бере за ними . . . Мені здається, що кождий чоловік, переночувавши в готелю, залишить

тут щось своє хто думку, хто зітхання, хто слезину, а хто й частину своєї надії, частину радощів . . . хоч радощі й не люблять готелів: вони кубляться дома, у захистку, біля люблячої, а любимої душі . . . Мені здається, що в жадному готелі нема кімнати, де-б не було приховане чуже духове добро: невидиме воно, висить собі на стінах, на стелі й ніхто не бере його . . .

Внесли Селехові пакунки. Фірман пішов порати коней, а Яцек слав постіль. Селех згадав домівку, семю, теплу хату, суху постіль. Він полапав простиню, що розстеляв Яцек . . вохка, а в кімнаті холодно.

«Чи не можна-б протопити грубу?» спитав Селех.

«В ночі у нас не топлять; дасть Бог день тоді протопимо,» відповів Яцек.

«Дак хоч би самовар . . чаєм би нагрівся, а то холодно.»

«Не можна тепер . . . усі сплять.»

«Ну хоч чарку горівки, да перекусить би чого?»

«Ресторан замкнутий; до ранку нічого не добудете,» — поважно відповів Яцек, ні краплі не вважаючи на те, чи хоче Селех їсти, чи ні.

Селех взяв дві шустки й сунув в руку Яцекови, Яцек трохи помякшав, подякував і промовив:

«Світ вже незабаром, за годину, чи дві. Розвидняється я зараз грубку затоплю й самовара подам.» А помовчавши трохи Яцек спитав:

«Ви, пане з Росії?»

«З Росії.»

«Я так і знав: по вимові зараз видко, що з Росії . . . Так, так . . . Може пан з самої Москви?»

Хто знає, чому Селех не хотів сказати правду, відкіля він, і подумавши хвилину, додав.» «Я з Кієва.»

«З Кієва . . . промовив Яцек. Гм, з Кієва. там же хто? Поляки? не Москалі?»

«Єсть і Поляки, і Москалі, а найбільш Русинів.»

«То пан хто-ж буде?»

«Я? гм . . я . . Русин, буду руський . .»

«Руський. Так я й знав . . . Добраніч.»

«Бач хамове кодло,» подумав про себе Селех у слід Яцека: скрізь оно однакове, за гропі зараз подобрійшає.»

Селех почав роздягатися.

«Ну, тай холодно-ж, да туж просто одубієш . . . Добра европейська цивілізація, нічого сказати . . . ну її к нечистому . . . Ні

вже ліпше наше азіятство: у нас тільки скажи: зараз хоч серед ночі, мов із землі вродиться самовар, а тут, не ївши лягай спати, та ще в такій холоднечі . . . Добре що догадався я з дому звяти тепле одіяло, треба дістати його.» Селех витяг товсте на бавовні одіяло, розіслав його на ліжко й глянув в гору на покуття.

«І образа нема . . . мабуть жидівський готель» . . . Далі хрестячись, промичав: «Огради мя, Господи, силою честного й животворящого Хреста,» зітхнув і поліз на ліжко.

«О так, під двома одіялами може й не добере, славна, славна Европа, наче в вовківні . . . Даруй ми, Господи, сон тихій і безмятежний,» молився Селех, гасячи світло.

## II.

Селех приїхав до Львова з Холмщини. Він був родом Українець, десь із за Дніпра; служив якимсь урядником, а в 1863 році подався на службу в «Царство Польське», несучи туди ідею обрусення Поляків. Призвав його туди Куліш, а з Кулішем він пізнався здається в Києві, чи де инде на Україні, в той час, коли Куліш, подорожуючи по Україні, видавав себе «апостолом правди», тої «правди», котра начиняє кишеню грішми. Отож рекру-

туючи собі «захребетників», Куліш спізнався й прилучив до «своєї сімї» й Селеха. Селех щось то написав по українськи в «Основу», але те щось не побачило божого світу: Селех винуватив за це цензуру, а «Основяне» говорили, що це «Селехове щось» було просто переказом у прозі Гулакового «Пана та собаки»; одначе Куліш запевняв листами Селеха що це «щось долежиться свого часу» й може і справді воно долежало-б, коли-б «захребетники» не проковтнули «Основи», а сам Куліш не зрозумів, що «не лѣпо» йому отаманувати «за хребетниками» й що далеко більш пристало йому самому йти в захребетники до князя Черкаського й разом з ним сіяти освіту обрусіння.

І Куліш пішов до Варшави й повів туди отару своїх «захребетників», з ними й Селеха.

Не знаю вже напевне, яку там посаду наділили Селехові, чув тільки, що й він працював над реалізованням ідеї обрусіння Поляків і Русинів у Холмщині.

Відома річ, що великі ідеї сходять, ростуть і спіють у великих головах; це істина, хоч трохи може не така велика, як та, що «ідея обрусіння» Поляків і Українців єсть «велика історична ідея». Шкода, що я не скажу, в чиїй великій голові зійшла отся «ідея», за те тямлю, що вона як і кожда «велика» ідея вимагає відповідних собі з морального й духо-

вого боку діячів і слуг. Таких відповідних людей, мабуть, не стало в самій Росії, бо вже-ж не даремно вони мусіли шукати відповідних діячів і слуг, хоч не за морями, але все-ж таки не дома, а за межою Росії, за річками Збручем і Сяном.

Ба, промовив якось Куліш до князя Черкаського: що отсе з вами, наче хто вам пороки забив: чом отсе ми й досі не нагадали, що у нас під боком є обітованна земля. От коли ми звідтіль наберемо собі в Холмщину уніятських попів, да учителів, дак тоді наша справа не піде, а просто покотиться. Галичане добре знають Поляків, вони їм залили там за шкуру сала, нехай же вони їм тут віддячать. Вийде воно по писанню «якою мірою міраєте, відміриться й вам» . . . Ій Богу добре буде . . . як гадаєте?»

Князь Черкаський глянув на Куліша, пронизав його поглядом і відповів:

«Думка не ледача; але чи підуть до нас Русини з Галичини? як не як, але все таки у них знаєте . . . конституція.»

«Аби уміти поговорити з ними, так підуть, у мене єсть такий умілий чоловік, так його-б туди післати, нехай заманює . . .»

Черкаський згодився. Куліш покликав до себе Селеха й спитав:

«Ви були в Галичині?»

«Не доводилось, а що?»

Куліш росказав йому свою гадку, свою розмову з Черкаським і вирядив його за кілька днів до Львова «по комерчискимь дѣлам», а справді рекрутувати Русинів на службу до ідеї обрусіння своїх братів.

От чого Селих появився у Львові.

## III.

То був час самого тяжкого непорозуміння в Галичині між Поляками й Русинами час, котрий нові покоління Поляків проклинати муть, бо він великої і тяжкої шкоди наробив у Галичині й Русинам і Полякам; він задержував розвій і освіту народу, він нищив культуру обох народів, він заложив джерело тої деморалізації, котра явилася в процесі Ольги Грабар, і котра являється й нині де в чому. Те зерно, з якого зросли деякі люди мого оповідання було посіяне в Галичині за давніщих часів руками не Русинів, не Поляків а політиками старої, доконституційної Австрії. Доля зложила Австрію з кількох національностей, а державні політики її не знали тоді, що задля загального добра держави треба добра кождій національности, треба пільнувати щоб з поміж народів Австрії зникло національне ворого-

вання, згас національний антаґонізм. На лихо народам Австрії державні проводатори йшли не тим шляхом, котрий веде до порозуміння і котрий зірвав би червону нитку національного ворогування. Проводарів пронизала махіявельщина, на прапорі своєї політики вони написали: «ді віде ет імпера». Під сим прапором проводатори гадали збудувати загальне добро цілої держави, а тим часом вони будували ворогування народів, знищення культури, деморалізацію. Ціла історія доконституційної Австрії се ніщо иньше, як історія боротьби державного уряду то з тим, то з иньшим самоїж Австрії. Боровся уряд з Уграми, або з Поляками, тоді він притулював до себе й улещував на свій бік Словаків і Русинів, обіцював їм сякі такі вигоди: обіцянки трималися, доки треба було помочі одної національности проти другої; минала потреба забували про обіцянку. Уряд відвертався від народа, котрому улещував обіцянками, й пригортувався до народу, за котрим досі ворогував. Таким побутом поміж народами, крім національного ворогування, стала губитися віра в слово й обіцянки, впало зерно деморалізації на ниву добре підгноєну політикою «дівіде ет імпера» . . Невиконані обіцянки, а місто них національне нехтовання не могли не породити таких тенденцій, котрих не мож назвати не то мораль-

ними, але хоч би політично розумними й корисними.

Найбільшу шкоду згадана політика мусіла зробити й таки зробила в Галичині. Цілу першу половину XIX віку абсолютизм тільки теє робив в Галичині, що підбивав до ворогования Русинів й Поляків, аж доки не протоптав на цій ниві кровавої стежки кровавих часів 1846—1848 років . . . Минула революція, наступила реакція абсолютизму, одначе на превеликий жаль і на шкоду Австрії політика «дівіде ет імпера» не згоріла в пожежі революції, не втопилася в ріках людської крови . . . Абсолютизм не покинув своїх бридких звичаїв, одною національностю пригнічувати другу, він гадав опертись на Русинів, заманюючи їх обіцянками придушувати в Галичині національність польську. Цего то тяжкого часу з'явився на прикарпатській Руси найбільший ворог малорущини, добре прославлений Адольф Добрянський, і почав сіяти насіння «обѣединеня» язикового . . . Того-ж таки часу північні «вірли» занесли в Галичину й в прикарпатсъку Русь насіння політичного «обѣединенія» під назвою панславізму. Панславістичні «вірли» приносили своє насіння обгорнуте в папірці, з котрих провідники «объєбдиненія» могли добре користатися матеріяльно й на власну руку . . .

Аж в 1860 році після франко-італіянської побиванки повіяло иньшим вітром в Австрії. Наполеон III., найгірший ворог народньої волі й добра у себе дома, найбільший поклонник абсолютизму у Франції, приневолив Австрію похавати абсолютизм . . . Висунулася на світ божий ідея конституціоналізму, та ідея, котру стільки літ катували й душили Бахи й Шмерлінґи в одежі національного «дівіде ет імпера» мусіла зникнути, згинути, виступила з своєю одежею нова політика конституції; але в цю нову одежу убрались старі люде з старими традиціями. В Галичині запанували Поляки . . Уряд відрікся від Русинів і кинув їх в руки Поляків. Поляки не забули, як поодинокі Русини запомагали не що давно урядові душити Поляків, і принялися, сором сказать, за помсту . . . принялись знищити руську національність, руську кутьтуру, руську мову . . . Гуком хижого звіря гуділо по Галичині «ніема Русі». Сей хижий оклик темноти, оклик руїни й регрессу підхопили батьки єзуїти й пильнували ще більш засліпити Полякам очі темрявою національного шовінізму . . Чим більш уряд давав у Галичині автономічної волі Полякам, тим гірш становилося руському народові . . . Найбільшого утиску дочувалося руське духовеньство: його гнітили й сліпі шовіністи в його політичних правах, його гнітили

й єзуїти в його релігійних правах . . . І от перші роки конституційного життя Австрії стали задля Русинів гірш, ніж абсолютизм баховщини й шмерлінґівщини був для Поляків. На ниві національного ворогування й утисків Ґолуховщина зробила великий «поступ» . . .

Русь застогнала, — тяжко, страшенно застогнала. Русь мусіла або замовкнути, вмерти, або зібрати усі свої сили й виступити на боротьбу, на сомооборону.

Треба десь спасення шукати . . . загуло тоді по галицькій Руси.

Ніде инде, як в самих собі, озвався звінкий, але ще тоді слабий голос молодих дітей Руси, дітей вихованих в ідеях освіти.

Даремна річ, ревів голос тих лизоблюдів абсолютизму, котрі призвичаїлися покладати надії й ждати добра з абсолютизму. Даремна річ, голосили ці люде: Галицька Русь безсильна; ми Русини за надто слабі, щоб виходити на боротьбу проти Поляків і єзуїтів . . . Нас зїдять, проковтнуть Поляки.

Ці люде згадали панславістичних вірлів з їх кігтями й папірцями, згадали ці думки, які навіяли на них панславісти й які за часу Шмерлінґа не вільно було виголосити, а треба було ховатися з ними . . Тепер стало инакше; стало можна виречи гадки свого еґоізму, своєї кишені. Й ці люде сказали:

«Ми досі дурили й себе самих й світ, ми досі брехали, видаючи себе за якійсь окремий народ; ми тільки невеличка частинка великого російського народу . . Там наше спасення . . Найперше нам треба зректись від тої мови, котру видумали «українофіли», нам треба взятись до єдиної великоруської мови, котрої можна научитися «въ одинъ часъ». Оттам наше спасеніє. Туди треба нам пильнувати. Тут нас душать Поляки, а ми йдім до Росії помагаймо в Холмщині й скрізь у Конґресівці душити Поляків. От де наше спасення . . .»

Не в тім спасення наше, озвався молодий голос: наше спасення в народньому розвою, в освіті. Возьмімся за цю справу й у народній мові пильнуймо до національної самовіжи й освіти. Народня освіта, промінь світла науки от що най стане нашим прапором, нашою метою . . . Світ освітить й Поляків, розжене темряву їх шовінізму. От де шукаймо спасення Руси й руського народу.

Ба порівняйте: у нас священник має річно 200—300 ґульденів, а в Холмщині дають тисячу рублів . . .

От з таких поглядів і завелися між Русинами дві партії; одна, котра приманювала до «обєдиненія», котра гадала посадити Русь на крила панславістичних «вірлів» і на їх крилах перелитіти через національний Рубікон. Ця

партія одержала назву «москофільської», або «твердої», другу партію прозвали «мягкою», українофільською; а щоб її ще більш дискредитувати, «тверді» охрестили її «полякофільською».

От яким чином оралася й засівалася та нива, жать на котрій прибув з Росії до Львова Селех.

## IV.

Другого дня після свого приїзду у Львів так от перед півднем, Селех ішов Академічною вулецию; він завернув в одну камяницю, піднявся на другий поверх і постукав у двері. Вийшла молода жінка з закоченими за лікті рукавами і з руками в тісті; видко було, що вона відірвалась від порання коло печі.

Чи тутечки живе пан Гловень? спитав Селех.

Молодиця сердито глянула й відрізала по польски:

«По руски не розумію.»

«От тобі й на!» подумав Селех: «гарна річ. в руському домі нічого по руськи не розуміють.» Він спитав вдруге, але вже по польськи.

«Прошу, прошу,» відповіла молодиця: «пан дома єсть,» й повела Селеха пекарнею до світлиці.

На зустріч Селеха встав з канапи немолодий вже, сивоватий й лисий, з червоним лицем мужчина, в чорному вбранню, котре своїм кроєм походило трохи на убрання задніпрянських міщан.

Селех сказав, хто він і з відки.

«Ба, ба,» промовив весело Главень, усажаючи Селеха на канапі: «давно чекалисьмо васъ милостивѣйшій высокодостойнику. Господинъ честнѣйшій Кулѣшъ изволили завѣдомлювати меня своим писанімъ. Споминалисьмо тутки, здѣсъ про ваше Благородіє . . . А якже, споминалисьмо. Втѣшаюся, вѣншуючи толико пренайдостойнѣйшого великодостойника . . .»

Селех слухав річ Главня й дивувався: він чув від Куліша й иньших, що Главень великий руський патріот і добрий знавець народньої мови, а тут, з уст самого Главня, чує таку мову, котрої з роду віку ще не чув і котрої добре не розумів; навіть він не міг зрозуміти, хто-б міг уживати таку мішанину церковно, славянської, української, польської й найменьше великоруської мови.

Чи не помилився я, гадав собі Селех: може се не Главень, а хто иньший, або не той Главень, а який другий . . . Коли-б не попасти в який лабет.

«Ви Яким Филаретович Главень? спитав Селех.

«Воистину такь изволите говорити, господине высокодостойнику,» відповів Гловень, і спитав Селеха:

«Како же уподобала ся вашому Благородію наша угнѣтованная Галилея и наше незносне жительство?»

Селех нічого не зрозумів.

«Про що, про яку Галилею він говорить?» думав собі Селех, незнаючи, що відповідати, а Гловень не дожидаючи відповіди, зітхнув і мовив:

«Охъ, охъ, тяжко єсть . . Мрачно угнѣтовани мы, р у с с к і є здѣсь, тутечка, розважаємо минувшину, видуму настоящину; но марно рукою бренною одхилити заслону, котрою будуще предъ окомъ нашим закрыто єсть, а марно прорѣчити тоє, альбо другоє. Дѣланія наши суть страждателныя, понеже, честнѣйшій высокодостойнику, слабуємо силою и єдино на Россію возглядаємо и підъ таковым возглядненіємъ от тоѣ чекаємо искупленя. . .»

На чолі Селеха виступили буйні краплі поту від натуги, зрозуміти мову Гловня. Зі всеї його речі він тільки й догадався, що Гловень чогось чекає від Росії і, щоб не сидіти мовчки, Селех дав репліку:

«Так, так.»

«Воистину такъ, господине ваше Благородіє. Доколѣ православний орелъ з златоглавои матушки Москвы не воспаряє надъ градом князя Льва . . . Перепрошаю, я з вами високодостойнику розговориваю совсѣм отверто: измучени єсмо чорно-жолтою барвою . . Ляхва на поѣдательство насъ наступатъ; но с нами Богъ, разумѣйте языци . . . да, да . . . Чи я не правдательно говорилъ?»

Селех дістав швидше хустку з кишені й потер свого лоба.

«Ми вважаємо вас як доброго знавця народньої мови . . .»

«А якже, а якже,» перебив його Гловень: «именно такъ, руску мову я очень досконале тямлю.»

«Я мало тямлю, бо не чув настоящої народньої мови в Галичині: она така, якою ви мовите?»

«О нѣтъ, нѣтъ, у насъ нарѣчій, подрѣчій й языкорѣчій несчисленноє множество: подольскоє, гуцульскоє, це єсть, вважайте горское, бойковское, лемковское, турковское и иныя; но мы, мужіє освѣтленныє образованємъ, взглядняємо єдиный вашъ русскій языкъ, языкъ нашого старѣйшого брата, шести десяти миліонного народу, простершого свою моцную длань одъ Невы до Камчатки. Того ради мы усиловиваємо ся облагорожу-

вати и розвоювати наши простонародныя подрѣчія, подносячи ихъ до ступеня россійского литературного языка, каковымъ я и бесѣдую ныньки зъ высокодостойникомъ, вашимъ Благородіємъ.» З сим словом Гловень кинув на Селеха поважний погляд, ніби хотів промовити:

«А що? бач який я . . .»

А Селех подумав собі: «Еге, дак от воно що; дак се я чую «облагороднену» мову? ну, цур, її, відньої упрієш ніж у бані,» і голосно промовив:

«Як же я помилився, я мислив собі, що ви розмовляєте зо мною чисто народньою мовою і гадав: яка то велика ріжниця між українською, а галицькою народньою мовою.»

«Ахъ, нѣт, нѣт. мой честнѣйшій господине я говорю облагородженым языком, се єсть литературнымъ россійскимъ языкомъ славнѣйшого Пушкина и Гоголя . . . Смѣю вопросити: о колико чистымъ єсть мой языкъ?»

Селех аж почервонів, не знаючи, що відповідати. Сказати правду, що він з роду вперше чує таке «язичіє» ніяково . Гловень й образитися може. Не сказати правди, ще гірше; Гловень й далі розмовляти буде незрозумілим язичієм, а він, Селех, вже й тепер майже цілком вибився із сили, напружуючись, що-б хоч дещо зрозуміти з розмови. На лихо ще Селех

і не був фільольоґом і диплъоматом: одначе він ,згадав, як колись у бурсі було викручується манівцями з рук отця ректора, згадав батьківську пословицю: «їж борщ із грибами держи язик за зубами» й промовив:

«Оно, конечно, задля вас така мова добра; ви в Росії не бували, граматики нашої, російської, не учили, то що й так постигли . . . але як би у нас, дак така мова не годиласьби . . .»

«Задля каковой таковой причины?» дивувався Гловень.

«Попався жучку попови в ручку» подумав Селех і запиняючись промовив: «Бачте . . . як би вам сказати: російський язик . . . рік за роком іде наперед . . . теє . . .

А вжежъ, а вжежъ . . . такъ и довлѣєтъ языкови многомиліонного православного народу . . .»

«Робить поступ,» мовив далі Селех: наші книжки до вас не доходять . . .»

«А нѣт, тысящу разовъ нѣтъ,» перебив Гловень. «Благодареніє господиновамъ Погодину, Гильфердингу, Аксакову мы въ своємъ народномъ домѣ преизобильно имѣємъ розличныхъ книжокъ . . .»

«От, морока, — думав Селех — не дає й договорити.»

«Одначе не чуючи живої річи, ви все таки не поспіваєте іти у слід за розвоєм язика й по-

неволі муситу відставати . . .» промовив Селех, гадаючи, що вже тепер Гловень задовольниться й залишить кидати його в піт; а Гловень на те:

«Желалъ бымъ прослушати бесѣду на новѣйшому россійскому языцѣ: сердечне упрошую васъ бесѣдувати зо мною на языцѣ многомиліонного православного народу.

Селех пустився на хитрощі: він згадав кілька чисто народних великоруських виразів і заговоривши по російськи, пхав в свою річ народні вирази, додаючи де треба де не треба «съ».

«Упрашаю васъ, высокодостойнику, перебив Гловень, зводьте говорити промедлительнѣе, понеже я не хорошо понимаю . . .» й на лиці Гловня видко було, що йому стало трохи соромно.

Селех став говорити повагом. Гловень, немов заяць, насторожив уха; його погляд, вирази всего лиця свідчили, з яким великим пильнованням і трудом прислухується він до Селехової речі, із якою силою напручується, що-б зрозуміти бесіду. Селех говорив про свою місію до Львова й скінчивши ждав, що скаже Гловень.

А Гловень мовчав.

«Мабуть ви не все зрозуміли з моїої бесіди? спитав Селех всміхаючись.»

«Истинно такъ єсть,» відповів Гловень почервонівши так, що яж уха стали рожевими. Селех, що-б визволити Гловня з сорому, промовив:

«От бачите, який великий поступ зробила жива російська мова; то ж то не дивуйтесь, а втіштесь, бо так само й я мало розумію вашу бесіду. А нуте, будьте ласкаві, заговоріть до мене народньою мовою, що-б я міг судити, яка ріжниця між українською а галицькою мовою.

У Гловня аж на душі полегшало.

«Добре, добре, з дорогою душею, — відповів він, радіючи що скінчилася справа, в котрій довелося йому, так несподівано зїсти «печеного рака». Він же вважав себе доси за великого знатока російської мови, він бундючився сими своїми знанями перед Галичанами, а тепер мусить признати, що він помилився . .

Хоч би Селех нікому про се не хвалився тут у Львові, там за Збручем і Сяном хоч і похвалиться, дак дармо. Конечно, й там сміятимуться, кепкуватимуть, але байдуже, він, Гловень, того сміху не чутиме, а з того, що розкаже про нього Селех в Росії, все-ж таки засвідчаться, що він прямує на той шлях, на який звернув його Погодин і иньші. Певно «возбла годарять». Тут же . . . тут у Львові, крий Боже, як довідаються, як піде поголоска,

його висміють в очі, а особливо отта «україно-фільська» молодіж.

З того часу розмова Гловня з Селехом велась рускою народньою мовою, котрою Гловень справді дуже добре орудував.

«О, я добре розумію, чого вам треба, говорив Селехови Гловень: вам треба людей розумних, освічених наукою, людей сміливих, жвавих, добрих патріотів. А де? в кого знайдете це добро? нігде инде як серед молодіжи. Щож, ми доволі маємо славних молодих священників, котрі тиняються заступниками да вікаріями; тиняються без хліба, бо Поляки кождого нашого священника уважають за схизматика, й москаля . . . Єсть у нас доволі укінчених богословів, фільозофів, правників, сам квіт; та не знаю, чи згодяться вони до вас . . .»

«А тож чому? самі кажете, що у вас тяжко жити; без хліба сидять, а ми дамо дуже добру платню . . .»

«У нас, бачте, раскол вийшов: завелася нова партія народників. Гловень хотів промовити «Полякофілів», але задержався. Вони, бачте, молодята, люде горячі, рвуться до якогось самостійного національного розвою . . . вони політики не розуміють . . Горячі голови. «Доки сонце зійде, роса очі виїсть,» доки добються вони тої мрії національної, дак Поляк проковтне їх . . . Але що будете діяти . . .

доки, да доки, а тепер вони й на Росію косо дивляться . . .»

«Треба їх вгамувати . . . знаєте . . . якось хитро да мудро . . . Та се вже ви розумієте, не мені вас учити . . .»

Влеслива річ подобалася Гловню, він промовив:

«Клопоту багато . . . заходу з ними багато . . . треба де підмазати, а инде таки в руку положити . . . Діло світове: «суха ложка рот дере» Гроший треба . . .

«За сим діло не стане, це остання річ. Чого нам грошей жаліть, вони не наші . . . Нам іде не про гроші, а про ідею.»

«Я де з ким побачусь, поражусь . . . Шкода що далеко: один на «Курковій», другий біля «Пятниці», третій на «Жовківській», а хто на селі . . . Ніг не стане, старий чоловік . . .»

«О, деж таки вам, у ваші літа, при вашому здоровлю ходити. Фіякра беріть . . . от вам на видатки.»

Селех положив кілька ґульденів і додав: «завіряю вас, що наш уряд не схоче даремне користуватися вашою працею й винагородить вас так, що ви й не сподіваєтесь.»

«Вірю, вірю, вжеж не марне говорять у вас «за Богом молитва, за царем служба не пропадають». А я старатимуся . . . але уважайте,

щоб і поліція наша не довідалася, за чим ви прибули.»

«Не довідається . . . я прибув по купецьким справам . . .»

І на прислугу будете звертати увагу; вона в нас цікава . . . знаєте!»

Гловень морганув оком і додав: — «Я у себе дома говоритиму, що ви мій кревняк, — а то бачите отея, що ви бачили, трохи язиката . . .»

«Байдуже! я вмію язик заговорювати,» відповів сміючися Селех і став прощатися з Гловнем.

«Серце, Анелько!» озвався Гловень до куховарки, проводячи Селеха, — «поможи панови . . .»

Анелька кинулася від печі, взяла Селехову шинелю й подала йому. Селех пхнув в Анельчину руку ґульдена . . .

«То мій кревняк,» промовив Гловень до Анельки, коли Селех був вже за дверима: він раз-по-раз возиться з хлопами в селі, да так навик до хлопської мови, що часом як приїде до Лвова, дак і тут закидає по хлопськи . . . Але він чоловік заможний і добрий . . . Ти серце, Анелько! коли він прийде вдруге до нас, дак привітній до нього.»

«Чую, чую! добре!»

Анєлька взяла з печі горщок з якоюсь стравою й знимаючи ложкою шум сама собі говорила: «Анєлька сама добре бачить й знає, що до чого. Анєльку не треба учити, з роду ні в кого розуму не позичала.»

Обтерши об фартух руки, Анєлька виняла з запазухи ґульдена, подивилася на нього, цмокнлуа, засунула на саме дно свойої глибокої кишені в спідниці й промовила:

«Слава Богу! . . . єсть з чим на гулянку . . . Коли-б тільки на годину стало, а то так опротивів отцей дощ; на вулиці й на ринку болото аж плющить.»

А Гловень сів зараз до стола й написав кілька листів . . .

## V.

Минуло кілька днів. Раз під вечір Селехова кімната в готелю стала наповнятися гостями — Русинами. Селех радо вітав їх, особливо священників. Але коли зійшлося чоловік пять, прожохом вскочив Гловень.

«Тут нам не рука, промовив він, видаючи з себе переполошеного чоловіка, треба переноситись до совітника. — Тут може найти нас поліція . . .»

«То щож! — озвався один з гостей: — нехай приходить, хиба ми що лихе тут дієм!»

«Еге! стануть там з вами говорити . . . як раз! . . . Поляки раді, аби за що причепитися до нас.»

«То це у вас така конституція?» спитав Селех.

Конституція для Поляків, а не для Русинів. Ходім, ходім швидко, тут нам небезпечно.»

Небезпечного справді нічогісенько не було! ніхто у Львові про місію Селеха крім Гловня й його приятелів не знав; а що до львівської поліції, дак її і в гадку не приходило слідити Селеха. Але Гловень хотів показати Селехові, яке тяжке життя у Львові «настоящихъ русскихъ», хотів показати, яку то він велику послугу робить, що не вважає на «тяжкі обстоятельства» і збірає до Селеха людей. От він порадившись з совітникам, вигадав Селехові байку, ніби поліція слідить Селеха, й коли настигне в його кватирі зборище людей, дак наробить великого шелесту.

Пан совітник Грабаловський — з діда з батька Русин, зрікся своєї національности і пристав до тої нової частини «многоміліонного русского» народу, котра ревла, що вона «настоящіє русскіє» і про котру сміло можна сказати, для неї істнувало одно тільки «настояще» правило: «ibi bene, ibi patria» — або по просту:

бери де можна брати, бреши, аби за брехню платили.

В добре освіченій совітниковій салі, по середині канапи, сидів Селех, з одного боку його Гловень, я з другого священик літ під 40, Демян Коваль. Гостей зійшлося доволі. Поміж молодими виділялося двоє: високий, красивий, з густими боками судовий авскультант Держак, і безвусий молодий хлопчина Блощицький; виділялися вони тим, що Держак все мовчав і нічого не говорив, а Блощицький вмішувався в кожду розмову й видавав з себе великого публіциста якоїсь часописі. Бесідою керував сам господар, котрому в потрібних случаях допомагав Гловень. Грабаловський не спускав бесіди з головної точки: Русинам в Галичині життя нема й не буде, доки хтось, Бісмарк там чи хто иньший, не втрутить носа й не приборкають Поляків. Тепер в Галичині «настоящимь русскимь» нічого робити; прямо з своїми думками й поглядами їм не можна виступити: отож місія Русинів в будуччині, для котрої їм і треба себе сохранити. В Галичині тяжко їм себе сохранити, треба десь инде (совітник був дипльомат і знав, що язик у чоловіка на те, щоб ховстати свої думки) хоч би й не в Галичині шукати собі хліба до ліпшого часу.

Гловень говорив яснійше й прямо вказу-

вав на Росію, як на Едем, де люде живуть ніби в Бога за пазухою. — Конечно, додав Гловень, в Росії не добре жити тільки Полякам; ну, дак хто з нас не відає, що Поляки нігде не вживаються? Вони здавна вже так отуманіли, що де зійдеться два або три Поляки, там вони будують Польщу.

Селех сяк і так переводив річ, бажаючи, що-б сьогодня вже вконець довідатись й одержати слово від тих, хто згодиться їхати до Росії . . . Нарешті Гловень прямо спитав:

Ну щож, панове: хто пристає до нас?

Як то до вас? спитав Коваль: хиба й ви туди — ж таки?

А би взяли! . . . я хоч і зараз!

А мені здається, промовив молодий учитель Савицький, — це така річ, що треба десять разів приміряти, поки відрізати.

Що тут міряти! заіскрився Гловень, і змірив Савицького таким поглядом, в котрому легко було зрозуміти: «дрібний ще ти — блазен!» не доріс ще до того, що-б тобі міряти політичні речі такої великої вати!» й нагнувшись до вуха Селеха, став щось шептати йому. Далі він вийшов на серед кімнати й промовив: «Панове! ось послухайте, що я скажу разом до всіх вас. Ви знаєте, що в Росії не що давно минуло повстання Поляків. Само по собі повстання річ пуста, бо що воно Росії? все одно

що щипавка вщипнула. Коли-б уряд російський захотів да наказав, то би всіх Поляків давно-б вже оттак! . . . Гловень плюнув на долівку й ростер ногою. — Але уряд того не хоче: гуманізм його те заперечує, уряд бажає дорогою освіти й асиміляції знищити Поляків, але на це треба довшого часу. Отцим то й користуються Ляхи й тепер, дивлячись на те своєволє, яке Австрія дала Полякам в Галичині. Поляки в Росії заміряються воскресити Річ Посполиту, Польщу шляхоцьку . . .»

«Не дамо село! не дамо! не позволимо!» гукнув Блощицький.

Гловень строго глянув на нього й строго промовив: «Не перебивайте, коли говорять старші люде! . . . Прямуючи до такої мети, — говорив далі Гловень, — Поляки силкуються, ополячити народ на Україні, вернути кріпацтво. Ляхи хитрі! Їм треба було спокусити й українськоруську молодіж, але щоб заслїпиті її очі, вони й пустили пилам демократії . . . Чи треба вам, людям освіченим, доводити, ощ яка у шляхти може бути демократія? Народ і шляхта — се огонь й вода! Але-ж українська молодіж, як довідуємося з певного джерела . . . (Гловень докірливо похитав головою.) Дух революції й космополітизма окрив молодіж на Україні . . . вона повірила польскій брехні й пішло по Україні хоч ще

доси невидиме, спокійне тихе хвилювання, але воно вельми небезпечне. Великі ріки починаються малими течіями . . . От через що російський уряд не може числити на українську молодіж, не може завізвати її в Холмщину ратувати віру наших предків, нашу руську національність . . . Але отсю революційну, космополітичну течію треба спинити, бо що стане, коли вона розіллеться, розбурхається, вийде з берегів і почне крівава повінь? Що буде тоді? куди й ми подіємося? а течія захопить й нас!» . . .

Гловень зирнув на всіх своїми оловянними очима. Погляд його зустрівся з поглядом Коваля й Демяну здавалось, що Гловневі очі придивляються, чи в тій «революційній» течії не плавають коралі, котрих варто-б було закинути в кешеню.

«Оттим то Росії треба, говорив далі Гловень, набрати у нас свіжих р у с к и х сил, таких людей, котрі щиро люблять свій народ, людей жвавих, патріотичних, вірних; Росії треба нового задля Холмщини елєменту, народнього . . .»

«Руско — національного, чи російського?» закинув Савицький.

«А вже-ж руского . . . Я так хотів сказати, да ви перебили . . . Дак от пан Селех

прибув сюди до нас з припорукою свого уряду, зазвать туди до себе людей.»

Селех піднявся й собі й ніби кінчаючи річ Гловня промовив: — «Іменем не тільки уряду, але іменем України й її народу прошу вашої запомоги. Ви розумієте, що утерши носа Ляхам у нас, ви тим самим служитимете народові в Галичині, в частині того славного краю, що мав батьками Хмельницького й Шевченка . . .»

Не на всіх слухачів отсі промови зробили однаковий вплив. Коваль й Савицький іронічно всміхалися; старенький піп Дудька тільки головою кивав, а Блощицький аж підплигнув на радощах й спитав:

«А платня яка там у вас буде?»

«О! про се нема що й говорити, відповів Селех: священнику найменьш тисяч рублів, учителю гімназії дві, а за рік два стане директором, дак три тисячі . . . Се по вашому $4^1/_2$ тисяча гульденів.»

Блощицький й Овечка аж сіяли! вони ще й у сні не бачили такої великої платні! На очах у них аж слези заблищали від радощів, а в головах цілими роями й літали малюнки рожевої будуччини у Холмщині.

«Що панове?» спитав Селех: як хто?»

«Я й зараз готов!» промовив Блощицький.

«На яку посаду?»

«На учителя в гімназії.»

«Добре! дак завтра принесете ваш універзитецький диплъом . . .»

Блощицький зразу осів.

«Я . . . теє . . я в універзитеті не був —» промовив він тихо.

«Навіть й гімназії не скінчив,» додав голосно Савицький.

Селех й собі засоромився й сказав:

«Так, бачте, не можна . . .»

Блощицький швидко поправився: — «коли не на учителя, дак я проситиму на комісаря у поліцію . . .»

Коваль чогось сплюнув; Савицький не всидів на місті. Всі чули хвилю великого комізму. На підмогу Блощицькому виступив господар і треплючи його по плечу, мовив:

«Ні, хлопче! ми тебе не пустимо від нас: ти чоловік незвичайно смілий! таких людей нам треба; ми тебе пустимо в публіцистику.»

«Там як раз його місто,» додав Гловень.

«А вже-ж,» озвався Коваль: «він хоч під якою брехнею, дак підпишеться. Він «політичну економію» на забезпечення своєї старости зрозуміє.» — Блощицький почервонів і роззявив рот: певно хотів сваритися, але господар взяв зі стола папіроску, ткнув в руку Блощицькому й промовив:

«На, пали, щоб дома не журилися,» — й засміявся. За ним засміялися й иньші. Блощицький, бачучи, що пан совітник сміється, не посмів сердитися на Коваля й собі засміявся голосній від усіх.

«Отче, цю раду варто послухати, промомовив совітник до Коваля: а ви, пан-отче, мов умисне мовчите. Яка ваша думка?»

Коваль двигнув плечима й промовив: «Я ще не думав.»

«Ну, а ви як?» обернувся Гловень до Савицького, солодко всміхаючись. «Я бачу, що ви трохи не по нашому гадаєте, але бачу, що у вас золота голова й вам не трудно домислитись, що промінявши 400 гульденів на 2000 рублів в біді не будете . . . Так?»

Кров кинулась в лице Савицького, одначе він здержав себе й повагом відповів так, щоб усі почули:

«У найми йде той, кому дома нічого робити . . .»

«Хиба я зову наймитів?» . . . озвався Селех. «Я кличу господарів, кличу їх до дому.»

«Домівка Русинів оттут на Руси, а не деинде» строго відрізав Савицький.

«Та коли хочте; вмішався Коваль, то воно й мені чудно: на Україні 15 міліонів таких Русинів як і ми, а ви не знайдете між ними потрібних вам людей! Тай завернули шу-

кати людей туди, де їх в пятеро менше й де в тисячу разів треба більш честних патріотів і освічених робітників . . .»

«Коли-ж на Україні космополітизм . . .» вставив своє слово Блощицький.

«Да нуте вже ви мовіть, строго й зневажливо відповів Коваль: я більш забув ніж ви знаєте . . .»

Блощицький замовк, відійшов в куток і промовив до Овечки? «Я йому доки житиму, сего не забуду . . я йому нагадаю про себе . .»

А Коваль, розгніваний Блощицьким, говорив далі:

«Космополітизм на Україні! . . . се просто . . . не знаю як би й сказати . . .»

«Я напевне свідомий, що навпаки,» промовив Савицький; «за український націоналізм в Росії позасилали на північ кращих людей.»

«Кого се? кого?» перебив Селех.

Савицький поіменував засланих Українців.

«То їх за сепаратизм позасилали!» виправдувався Селех.

Савицький почав був правити й доводити, що на Україні ніхто й не гадає про політичний сепаратизм, а видумали його самі урядові аґенти.

«Та годі про се, перебив його Коваль; я от що скажу: кличуть нас іменем патріотизму . . Патріотизм свята річ, він то й примушує нас сидіти в дома.»

«Та чекати доки Ляхи знищать нашу віру й національність?» . . . промовив з іронією Гловень.

«Ні, добродію! не чекати, не сидіти згорнувши на грудях руки, — (Гловень любив именно сидіти в такій позі) — да підводити очі до неба . . . Треба працювати . . . Праця дома, на рідньому господарстві, заказує нам ходити в найми . . .»

«Та ще до того, почервонівши промовив Савицький, хто нищить нашу національність, нашу мову . . .»

«Именно, именно! це ж саме й я говорю, перервав його річ Гловень: не слід, не слід ходити на послугу до наших ворогів Ляхів . . .»

«Не вгадали, добродію! мовив Савицький: й даремне перебили мене; задля нашого національного розвою однакові вороги й Ляхи й Москалі . . .

«Як се так? дивувався Гловень, — вирачивши очі: — велика ріжниця єсть . . .»

«Правда ріжниця єсть, — говорив далі Савицький: — й Москалі й Лях пильнують знищити нашу національність, але Австрія дає

нам волю боронитися, боротися проти Ляха, а Москаль не дає й рота роззявити. Хто сего не знає? Хиба в Україні не заборонено наше слово?» . . .

«Ні, — вибачте! його цензура пускає вільно скрізь по Росії,» озвався Селех.

«Та я говорю не про «Слово» Дідицького, а про народне слово, про літературу. Хто не знає, що Костомарову заборонено збірати гроші на видання народніх книжок на українській мові? Заборонено переклад євангелія по українськи; заборонено видавати «Основу»; писателів українських позасилали . . .»

«Вибачте, — озвався Селех: — російський уряд . . . Та ліпше свідчить те, що Куліш на службі в Варшаві . . .»

«Що-ж з того? Куліш свідчить тільки сам про себе, свідчить що в нього десять пятниць на тиждень . . . Я пророкую вам, що ми доживемо до того, що той самий Куліш, котрий нині душить польску народність, перейде на службу до Поляків; душитиме й українську національність . . .»

«Errara humanum est» озвався Селех.

«А вже-ж, а вже-ж!» додав Гловень.

Савицький ще більш горячився й впадав в патос: — «Зовуть наших людей в Росію працювати над освітою в Холмщині Русинів! до-

бре; але я спитаю вас, — (Савицький так наблизився до Селеха, що той мусів відступити назад) — спитаю вас: коли у вашого уряду нема на думці «обрусіння» . . . тьфу! вибачте! таке слово, що на силу вимовив його! коли, кажу, не готовите омоскалення Русинів, дак на якій мові давати будете Русинам освіту в школі й в церкві?»

«А вже-ж на народній!» відповів Селех, радіючись, що випав такий добрий аргумент, котрого не перепре Савицький.

Але замісто Савицького встав Коваль й голосом спокійним, увіреним, хоч й повним злої іронії, промив до Селеха: — «Дак, кажете, у Холмщині пануватиме наша мова? Добре! так і слід, бо як же народ зрозуміє поучення з церковної катедри, коли піп говоритиме незрозумілою народові мовою?»

«Так, так!» — мовив Селех.

«На що-ж в Україні заборонено народню мову й у церкві й у школі? на що боронять в Україні українські книжки? От заборонили, що я напевне тямлю: життя Св. Варвари, Св. Миколая, Св. Юрія! . . . значить українською мовою друкуватимуть книжки тільки ради Холмщини, а Холмщину обведете муром, чи як? Вибачте, може я помиляюсь, але я вашої російської політики цілком не розумію, а сужу так собі, стоячи на погляді льогіки.»

«Часто трапляеться, що політика не вважає на льогіку,» мовив Селех: «доказ у нас на очах, сама Австрія.»

«Австрія довгий час вважала на льогіку, па теж льогіка й покарала її. Правда, ще й досі Австрія не з'єдналася цілком з льогікою, а особливо Поляки соромляться її, червоніють від неї, немов заручена дівчина; але се не надовго . . . Та воно й не дивно, відвикли були! Трівайте: й Австрія й Поляки призвичаються до льоґіки, не будуть соромитися слухати її, як не соромиться жінка цілувати свого мужа . . .»

«Гарно, гарно ви зрівняли, отче Демяне! ха, ха, ха! сміявся Гловень,» а слідом за ним, наче луна, сміялися й иньшу гості.

«Я хочу тільки сказати ще, мовив Коваль, що нашим людям не рука їздити в чужину, коли дома повно діла.»

«Яке в вас діло може бути, коли Ляхи не дають нічого робити? Голуховський душить нас!» сказав Гловень.

«Всіх не задушить: за якийсь час освіта протре очі Полякам, вони зрозуміють, що душачи нас душать самі себе. Душила колись Польща Україну; Україна впала й падаючи повалила Польщу. Україна встане колись, а шляхетська Польща на віки погибла; її роздавила Україна. Та гляньмо й на Галичину:

кілько то літ німота з панами в купі держала Русинів у сповитку, немов ту королівну, загорнену в пелену? Русини повернулися й сповивач розлетівся в шмаття й Русини вийшли на світ божий. Правда, ми вийшли з під сповивача ізмученими, заспалими, затуманеними, не вміли ступити по людськи, — але-ж вже в 1861 році ми стали на власні ноги, й тепер би йти, да йти; працювати з народом — ідея народу, а ми розбігаємося кудись. Гляньмо-ж на рідну ниву: скільки тут роботу, вже одна література . . .»

«Яка там у нас література!» перебив Гловень: «один Шевченко, тай той не наш . . .»

Савицький поспішив відповісти Гловню його власними словами, промовленими літ 20 назад. Гловень почервонів, закашлявся, а Савицький, щоб більше допекти йому, додав: «Чи вже-ж Добродію, й до вас, так як до Куліша, треба промовити?»

Гловень сего вже не виніс і різко відповів Савицькому:

«Ви блазен проти мене! у мене син ваших літ . . .»

«Великий дуб, да депленатий,» — в свою чергу сказав Савицький.

Совітник Грабаловський злякався, щоб Гловень не розводив далі острої спірки в котрій Савицький, хоч молодий чоловік, а зу-

міє дать ради. Совітник поспішив вставити своє слово:

«Не час, тай на що про се спорити? Що наше письменство слабе ще, то се видима річ . . .»

«Видима річ й те, що слабість його лежить в темноті і в убожестві нашого народу, говорив Коваль: значить наші галицькі й закордонні Русини потрібують нашої праці й роботи.

Селех і Гловень знов стали доводити, що освіта й розвій холмських Русинів впливатимуть на освіту й розвій Русинів в Галичині.

«Та що нам до Росії, мовив Коваль, коли у нас дома нема такого куточка, де-б не щеміло, де-б не боліло, де-б не було ран, котрі треба гоїти! Демян глибоко зітхнув і ходив по хаті.

Сучасні наші обставини тяжкі, то правда, мовив Гловень, але історія оправдає тих з нас, котрі підуть на працю до братів.

«До братів!» переговорив його Савицький з притисненим голосом, повним зневаги . . . «Оправдає!» Оправдати можна все: й хижацтво Гайнауа й шибениці Муравєва . . . але иньше оправдати, зрозуміти факт, а що иньше — жити під втиском того факту. Я розумію й, коли хочете, оправдаю вам божевільне прямовання Голуховщини знищити нашу національність; але мені не легко жити під втиском сего

прямовання . . . Однак же кидати в таку годину рідний край й втікати в чужину, ради особистої користи, — й соромно, й бридко, й злочинно! . . .

Останні слова Савицький не виговорював, а просто викрикував; грім його голосу свідчив, що в чоловіка говорить руське серце, руська кров і щира любов до краю й народа.

Гловень знов розсердився й певно що роспочалась би велика сварка, коли-б господар не покликав гостей до вечері.

Після вечері гості стали розходитися. Селех у кожного брав слово, не далі як завтра йому сказати, хто іде в Росію.

Коли залишилися тільки господар да Гловень з Селехом, Грабаловський промовив до Гловня:

Ну, скажи мені на милість Божу: на що ти зазвав оттого Савицького?

Се й мене дивує трохи, мовив Селех.

Гловень розвів руками, відкопилив низову губу й сказав:

Не сподівався я, що він такий завзятий революціонер . . . За тиждень ще до сего я стрічав його й мені він не здавався за такого червоного . . . Се його українофіли перекупили . . .

Ну, а Коваль?

На Коваля у мене була повна надія він в довгу аж по саму шию; я й гадав, що він обіруч кинеться до Росії, аж бач! . . . Е! да я знаю, чого він бундючиться: се його Лавровський закупив.

Гловень на всіх людей мав одну лиш свою власну мірку, свій метр: хто не годився танцювати під його дудку, той комусь запродався, або Полякам, або українофілам. Другої мірки він не знав. То щось як у тих Поляків, що все мають одну мірку на людей приїзжих до Львова з Росії: у них — то з Росії, то коли не московський агент, дак нігіліст, або соціяліст, або що найменьше — то . . .»

Міряючи Савицького й Коваля своєю міркою, Гловень не соромився кинути на них клеветою в запроданстві! Перемінивши кілька раз шкуру й кольор своїх поглядів, Гловень гадав, що й иньші Русини, подібно йому, так само легко перемінють свої погляди.

«Савицький мені байдуже, промовив Селех,» — а Коваль вельми сподобався, голова у нього добра, думки світлі, язик гарний . . . Такого-б нам найбільш треба на місцевого декана . . . Вже як хочете панове, щоб тільки його ублагали на перехід до нас!»

Совітник похитав головою.

Селех і Гловень попращалися й пішли. Всю дорогу, доки не дійшли до готелю, Селех

твердив про одно: як би то перетягти Коваля . . . Коваль вподобався йому аж надто.

Перекупити його хиба? промовив Гловень.

Звістно . . . Коли кажете «Лавровський перекупив», так чом же нам не можна . . .

Грошей багато треба!

Я вже казав вам, що се остання річ ну дві, три тисячі; мало — чотири!

Старатися буду.

## VI.

Гловень не спав цілу ніч. «Перекупити» Коваля, «перетягти» його в Росію ся думка проганяла від нього сон. Він добре знав, як вподобався Селехови Коваль, він зрозумів, що тут можна добре заробити «за комісію»; йому здавалося, що Селех має значіння в Росії як урядник і що вгодивши Селехові, він замаже ті прикрости, котрих учора наслухався Селех від Савицького, по вині його ж таки, Гловня. Вгодивши Селехові, гадав собі Гловень, я й собі протру дорогу в Росію. Хоч там мене трохи тямлять й Гильфердінг і Аксаков, але на цих надія мала, се не урядники, а в Росії всему сила урядник. Знає мене й Бодянський — о, то світла голова, але Бодянський українофіл і мене уважає за такого; значить жадної запо-

моги не дасть мені, коли довідається, що я переходжу в Росію, що я не українофіл вже тепер. Українофіли не люблять, щоб Галичане еміґрували в Росію, се мені й Куліш казав, доки сам ще був українофілом . . .

Обставини життя Демяна Коваля були за надто тяжкі; тим Гловню й здавалося, що сі обставини поможуть йому змінити Ковалеві погляди на Росію, поможуть й йому, Гловневі, заробити.

Коваль з природи був чоловік розумний, він добре скінчив богословію, та на лихо собі в молодих літах не вмів гнутися перед старшими й їм кланятися. Одружився з донькою убогого священника, не взявши за нею ніякого віна. Парафія якось не давалася йому, наче скарб. Много літ перебивався він на заступництві, на завідувательстві, або як вікарій, переходячи з одного села в друге, часом з під Збруча в Коломийський, а часом з Калуського в Львівський повіт. От і тепер сидить він на «завідувательстві» в гірському убогому селі не перший вже рік, а не знає, чи лишиться тут парохом, чи знов куди мусить переноситися на доли, або що. Висячи між завідувательством а парафією — надопекло Ковалю й отсе він прибув до Львова клопотати, щоб його затвердили на парохії. Тут все залежало від консистора, бо парохія була.»

Причиною такого довголітнього тиняння з села в село — сталися Ковалеві ті «подарунки природи», котрі, на добрий, лад, повинні були окрасити його життя, принести користь й народові й краєві. Сі подарунки природи були нічо иньше, як спосібність й умілість говорити проповіди красно, але так просто, так приятно, що слова його «неначе той Дніпро широкий — лились, текли й в серце падали глибоко й ніби тим огнем пекли . . .»

Сама найперша його проповідь, промовлена у церкві Св. Пятниці у Львові, на тему слів Апостола Павла: «како буду иноязыченъ» . . . прославила його по всему Львові. Поляки голосили, що він проповідуючи в народній мові назад приверне церкві й Русинам ополячене міщаньство львівське, а свої, старшіє, за те-ж саме дорікали, що він зриває давні традиції мішанини в проповідях руської мови з церковно-славянщиною. Однак ніхто не відмовляв, що Коваль орудує великими спосібностями церковного оратора.

Тим і опасно його пускати на самостійну парафію, -- говорилося там, де треба було.

За кілька літ довелося Ковалеві бути у Львові в день памяти Св. Кирила й Методія. Його запросили держати слово з катедрі Успенської церкви. Коваль промовляв незви-

чайно красно о всеславянській братній любови, щоб «усі Славяне стали добрими братами». Сего досить було, щоб Голуховщина охрестила Коваля «заядлим москальофілєм» і знов парафія відсунулася від Коваля, далі ніж було до того . . .

Врешті за кілька років Коваль держав проповідь у церкві Св. Юра, взиваючи своїх слухачів до неутомимої праці, на підставі доброго розуму, а не сентементалізму, й не на особисту користь, а на загальну й народу. «Всі й вся задля народу,» скінчив він.

Ба! ба! та се ж настоящий раціоналізм! . . . це-ж саме революційне українофільство! — загули витії з Театральної й Орменської улиць.

Раціоналіст! українофіл! . . . ратуйте! . . . держіть його! заревла на Коваля отара Блощицьких.

І парафія знов відсунулася від Коваля.

Доки Коваль був у двох тільки з жінкою, було ще байдуже, але пішли діти й «завідувателського й вікарного» хліба не стало: доводилося добувати його на стороні десь. До того видатки на переїзди з сімйою . . . мусів Коваль зазирнути в жидівську кишеню й пхнути в неї вексель . . . Й чим дальш, тим більш!

«Нападе на чоловіка негода — відчиняй ворота!» Так було й ту. Недуга й смерть двоїх

дітей, далі недуга й смерть дружини частіш і частіш примушували Коваля зазирати до жидів за позичкою, більш й більш залазити в пекольну прогноїну довгів . . .

Вже три роки він вдівцем з донькою Лесею, котрій тепер минає 15 рік . . . О! які тяжкі були сі три роки! . . . пекольні роки! Нема слів, нема виразів, щоб списати переказати ті скорби, ті муки, тую тугу нудьгу, яку виніс Коваль в перший час свойого вдовичого життя з недолітком донькою.

Й тепер у Коваля одна думка, одна надія, одно пікловання стати парохом і помалу сплачувати довги та пильнувати над доньчиною освітою.

Гловень се все знав, — знав чого Коваль прибув до Львова й гадав собі, що з такого тяжкого становища Коваля він, Гловень покористується; — «треба тілки вміти, нишком та тишком».

Коваль ще не снідав, коли прийшов до нього Гловень. Влесливість лисиці й хитрощі гадюки так і сипалися з Гловневих уст.

Добре й любяче з природи, але змучене перешкодами й холодом життя Ковалеве серце, почувши медоточиві речі Гловня, розігрілося й обернулося до нього з щиростю з любовю брата.

«Тяжко, тяжко жити,» говорив Коваль.

«Ой! ніхто так не бачить, як я, як то вам жити! Й ворогу такого не зичу, — мовив Гловень, — одна дорога спасенна: у слід Селеха за кордон.»

«І тут горяче й там боляче! Що-ж я не втратив надії на парохію, отсе й прибув клопотати.»

Гловень махнув рукою.

«Даремна річ! хиба не знаєте, хто тепер у нашім консисторі усім орудує? Коли ти не його, коли не маєш Мессії від Льойолі, дак і нічого не діждешся . . .»

«Ні, я так не гадаю: консистор не з одного чоловіка, — тай митрополит . . .»

«Ну, та нехай і так: припустім що в консисторі справу оборудуємо, — там же мої приятелі є, — але-ж намісництво . . . Голуховщина вважає вас за московського агента . . . Голову дам на відріз, що не добєтеся нічого . . .»

«Треба в останне попитати . . .»

«А коли ні, так що?»

Коваль схилив голову й задумався.

«У вас довги є?» спитав Гловень.

« А вже ж! хто без них проживе?»

«Та ще при таких незвичайно тяжких обставинах, які випали на вашу долю . . . Мученник ви, тай годі . . . А донька?»

Коваля наче ножем різнуло по серцю . . . Вся минувшина встала перед ним, а Гловень страшною марою виставляв перед ним будуччину й показував йому ясний промінь лише за кордоном.

«Подумайте, подумайте, пан-отче! я ражу вам наче братові, наче рідному синові. Мені що? вигоди ніякої, — я Русин повинен по євангелію помагти свойому братові. Срібла й золота не маю, щоб допомогти вам, помагаю радою . . . доброю радою . . . Подумайте, щоб після не жалкували . . . «буде каяття, та не буде вороття» . . .»

«Зажду, зажду, що скаже консистор. Коли й тепер не затвердять парохом, тоді . . .»

«Що тоді?»

«Тоді . . . хоч в Росію!»

«Боже вас благослови!» — Гловень обняв Коваля й кріпко притисши до грудей поцілував. Далі став малювати життя в Холмщині, спокушати обіцянкою Селеха: «дві тисячі дадуть платні . . . деканом настановлять, а там може й епископом . . . от що!»

Коваль потер чоло й промовив:

«Добре! . . . підождемо . . . Коли-б тілько не сталося так, що добре там де нас нема.»

Гловень ще кілька разів запевняв Коваля добрими надіями на Росію, приобіцяв покло-

потатися за нього в консисторі й пішов до свого консисторіяльного приятеля.

«Чув я, говорив він сему, ніби Коваля затверджуєте: ставите на перше місце в пропозицію на пароха.»

«Єсть така думка, тай час вже.»

«Хиба вже він кинув свій раціоналізм?»

«Певно що кинув; та чоловік він немолодий, і в довгах, де йому до раціоналізму?»

«А українофільство? Та він же завзятий українофіл; і слухати не хоче про обєднання «літературне» . . . я вчера його зустрів . . .»

«Що ж? . . .»

Своє несе! «Чистий розум» засів у нього так, що й колом не вибєш . . . Ще ж то тепер, а що, коли стане парохом? . . . Конечно ради його убожества, вдівства, ради літ треба йому запомогти . . . Любов ближнього — святий обовязок; але мусимо добре пильнувати й над религією, щоб не впустити вовка в кошару.»

«То як же?»

«Про мене що? се ваше діло . . . Я би раднійший забезпечити Ковалеви старість, забезпечити сироту його доньку . . . Тільки-ж і религія . . .»

«Значить ліпше не затверджувати його, чи що?»

«Не моє діло . . . Я люблю Коваля . . . але мені дороге спасення не лиш його тіла, але

й душі . . . Може-б нехай ще рік, а то хоч пів року перегодити . . . Ну, та не моє діло.»

Й Главень став ділитися вістями з Росії, як то там на Холмщині добре шириться, розвивається наша релігія й народність.

Слава Господу Богу!

За кілька годин Гловень вийшов і подався на Вали, а відтіль на вулицю Чернецького, зайшов тут до якогось свого приятеля, малого урядника з намісництва, щось пошептав з ним і подався в готель до Селеха.

«Не мине наших рук Коваль,» хвалився Гловень.

«Чи справді?» питав Селех.

«Не я буду, коли на весні він не буде у вас . . . тільки за се вже прийде могорич . . .»

«Поставимо!» всміхнувся Селех. Він дуже зрадів сій вісти; він велику вагу давав Ковалеві тим, що зрозумів його орагорський талант, але він про се таїв перед Гловенем: у нього в голові ходором ходила думка «зєдинення уніятів з православєм» а в такому ділі важніща річ — вплив талановитої проповіди з умілих уст священника. Так думав собі Селех і переносився мріями в ту годину — далеку ще тоді — коли у Коваля за «возсоединеніе» на шиї повисне хрест, а може й» звізда Station-лава» через плече.

«То весною Коваль наш?» ще раз спитав Селех.

«Хиба вмре, борони Боже! тоді не буде наш.»

## VII.

Вїздячи в село Кленівку не можна не примітити зараз за школою, біля церкви вліворуч, над дорогою веселого дворища й огрядного чепурного домика. Хто тільки не глянув на це дворище, не може не погадати собі, що першим осадчим його був чоловік з поетичною душею, з любовю до природи. Справді, щоб вибрати під оселю таке місто, треба бути поетом, треба любити природу, розуміти її красу, розуміти силу й вплив тої краси на людську душу, серце, на фантазію; треба вміти розуміти німу без слів розмову краси-природи . . . Гляньте в якому то чудовно красивому місті звив своє гніздо перший осадчий сеї оселі:

Понад самісенькою дорогою внизу біжиться невеличка гірська річечка; легко, вільно перескакує вода з каменя на камень, шумить, пінить, й з клекотом і гуком покриває камень срібно-білою мережаною наміткою. Від річки піднімається голе камяне взгірря. Тільки що взгірря трошки вирівнялось, невеличкий майданьчик покрився зелено-оксамітним килимом,

а посеред килима стоїть сільська школа. Обминувши школу, переходиш невеличкий місток через річку й вступаєш в отсе чарівне дворище. Невеличке воно, та не надивишся на нього! Серед двора стоїть білий з пятьма вікнами домик: одною стіною він вперся в невеличкий квітник з роскішними рожами й иньшими квітками; другою стіною домик визирає на річку, на дорогу, на хатки за річкою, на гори за хатками. Дивлячись собі на ті хатки, як вони попритулювалися до гір, нагадаєш собі убогу сирітку, от ніби вона чогось злякалась, вхопилась за поли свойої названої матері, міцно, притулилась до неї й ще міцніще держиться за поли . . . Третя сторона домика, так привітно дивиться, зазирає в сад, наче через кущі порічок й агрусу хоче поглянути на білу невеличку деревляну церковцю! Убога церковця та, але яка ж вона огрядна та чепурна: виндо що біля неї ходять пильнують чиїсь добрі руки! . . .

Се дворище помершого Кленівського попа. Після нього лишився один синок; він десь у Львові виховується, а домик і дворище опікуни наймають завідателеві парохії, отцю Ковалю. Коваль з донкою доглядають й дім і дворище наче свої власні. Полюбилася тут Ковалеві природа: «вона одна, говорив він, розважає мене в тяжкі години смутку й біду-

вання». Й справді гірьска природа Кленівки не може не розважити чоловіка, не відірвати його хоч на якусь годину від думок земного життя з його убожеством, слізми, тугою, з його заздрістю людей й ненавистю, не може не перенести в світ иньших у думок, в світ братолюбія!

От тепер вже й осінь на дворі, а в Кленівці любо-мило! гори обгорнули Кленівку кругом, ніби бажають, щоб сюди не завернуло лихо! Ба, детам! від лиха нема кордонів! гадиною пролізе воно в узесеньку щілину, підніметься в гору й пролетить поверх гір, а то перекинеться жидом і забереться в село між люде. Літ двацять-трицять в Кленівці людям не зазирали так в очі злидні, жилося ліпше, доки не завернуло сюди лихо переодягшись жидом, Хаймом Гундерзоном . . .

Південь! Осінне сонечко пливе по небу й так приятно, радо привітливо дивиться на Кленівку: мабуть воно радіє, що густі хмари, що закривали його ясні очі цілий тиждень, відступилися, пішли десь на Угорщину й не заслонюють йому дивитися на людей.

З домика вийшла на рундук Леся й задивилася на дорогу.

Нема, не чутно, не іде! подумала вона й глянула округ на гори. Прямо проти неї стоїть висока гора покрита густим, темнозеленим,

оксамітовим гаєм — а зараз і друга, наче нахилилася до першої, наче кланяється до неї, витає її й обидві вони обгортують чудову долину-полонину, застелену жовто-зеленою поблеклою вже травою. Леся повела очима на право й зупинила погляд на довгих двох ланцюхах гір, між котрими лежала неширока прогалина, але така довга, що кінця її не видко, — він десь далеко сховався, під наміткою небесної блакити . . . Леся глянула в другий бік на церкву: там за хрестом якось хижо визирає верх голої скелі; здається, від верху раз-по-раз силкується відірватися й покотитися на долину, на людські хатки величенна каменюка, котра так і повисла! здається, коли-б тільки хто торкнув з заду ту каменюку, пхнув її, вона-б так і полетіла на долину! Не можна довго дивитися на ту скелю: страх, дивлячись на неї, за отті хати, що примостилися під горою . . . В душі становиться тісно, тяжко, коли подумаєш: ну що, як відірветься? що як покотиться? . . . й швидше відвертаєшся від скелі . . .

Так не можна довго дивитися на злиденне убоге життя сімі, над котрою, подібно оттій каменюці, висить нужда й туга . . . Знаєш, що колись тота каменюка мусить відірватися від скелі й роздавить розплющить чиїсь хатки! . . . Тямиш добре, що колись рука яко-

гось Іцка, Берка, Станіслава, Готфрида пхне нужду-тугу до злиднів в гості й вона роздавить сімю свойою масою, гірш ніж отта нависла каменюка.

Може бути, що таки самі думки прийшли і в голову Лесі, коли вона, визираючи татуся, звернула погляд на голу скелю! Правда, ще молода, але тяжке життя батенька, його побивання, убожество, його сумовання а до того втрата матери, сирітство не по літам, зростили у Лесі серце й чувство розум і думки! . . . Тато не таївсь від неї ні з нічим; ділився з нею й добрими й лихими гадками. Може Коваль й не педагогічно се робив — так що ж діяти, коли природа й душа пригнічені нуждою, не звертають уваги на поради педагогії. Чоловік не може цілковито замкнутися в себе самого; чоловік може обходитися без всего, але без чоловіка ніколи! Чоловік вимагає, щоб з ним поділитися й лихом й добром, і радощами й журбою . . .

Демяну ні з ким було ділитися крім як з Лесею.

З рундука Леся завернула до пекарні; старенька наймичка Катерина поралася біля печі.

«Не видко?» — спитала вона Лесю.

«Не видко, бабусю.»

«А час би вже . . . Говорили, що в ранці вернуться, а вже й обідати пора . . .»

«Щось несподіване може задержало . . .» Леся зітхнула.

«У вас все зараз несподіване! Нічого несподіваного нема; болото невилазне, більш нічого,» — заспокоювала Катерина.

Леся не слухала Котериних думок, пішла в свою кімнатку, сіла під вікном і взяла книжку, але очі хоч і дивилися на стрічки, та читать не могли, їх тягло до вікна, на вулицю . . . Леся загорнула книжку, й взяла якесь шитво . . . не шилося, голка не слухала й лізла не туди, куди слід було. Леся кинула шитво й почала витирати пил на меблях, хоч пилу й не видко було . . .

На містку заторохтіли колеса. Леся глянула у вікно й прожохом кинулася на рундук.

«Татуню! татуню! як ви забавилися!» мовила вона звісившись на миї у тата й впиваючись йому в лице теплими й чистими як світ поцілунками. Й Леся мов метелик літала по хатам, приготовляючи убогий обід.

Пообідали.

«Що-ж татуню, виїздили?» питала Леся.

«Векслі упросив переписати ще на пів року.»

«А парохія?»

«Здається прийду на перше місце; Гловень взявся хлопотати . . . обіцяли . . .»

На лиці у Лесі пробігло проміння радощів.

Далі Коваль розказав Лесі усю подробицю свойої поїздки у Львів, стрічу з Селехом, зазив його в Росію й таке иньше.

«В Росію! смутно промовила Леся, — ліпше-б тут.»

«О! ще би ліпше донечко! . . . та дасть Бог сего не станеться, зетвердять на парохії.»

## VIII.

Наступила зима. Природа не манить з теплої хати на холод; по неволі мусиш сидіти в хаті й перебирати свої невеселі думки.

Сидів і Коваль в хаті. Ніхто не нагадував йому про довги, але ніщо не нагадувало й про добру надію вистачити гроші на термін і сплатити векслі. Мигтіла в темряві надія на парафію, але й про се щось не приходило жадної звістки зі Львова.

«Що-ж то буде весною?» — загрожувало думки Ковалеві.

Людей весна оживляє, будить, підносить, а Коваля? . . . чи не задушить вона в конець?

Доки не прийде та весна, а тут приходиться перебувати тяжкі години голодовання! . . . Тільки й втіхи Ковалеві, що любов і жвавість Лесі: любов його гріє, а жвавість її піддає і йому жвавости, не дає заклякнути, застигнути й віддатися одчаю.

«От-от, донечко промовив Коваль сядемо без обіду, не ївши . . .»

«Дасть Бог якось перебудемо! гірше не буде, а ліпше надія на Бога.»

Прийшла й весна.

Одного дня з початку весни Коваль сидів на рундуці церкви. На дворі було гарно пахло веснянним повітрям; сонечко з синього неба блищало на церкву. В горах сніг вже посинів і повагом розтавав; на долинах зеленіла травиця; течії бігли з гір в річку; вода плигала по камінню й збивала на річці білий шум. Коваль потопав у своїх невеселих думках. Мягке а тепле проміння веснянного сонця падало на Коваля, а південний вітерець ласкаво дихав йому в лице й ніби силкувався вигнати з Ковалової голови смутні думки зими й завести туди тихі спокійні мрії весни! Але ні! Коваля наповняла якась туга серце наче щось недобре віщувало . . . Коваль ще трохи посидів, піднявся й пішов на ганок свого дому. Тут був холодок, а Ковалеві здавалося, що світ, котрий так широко розливало щедре сонце, дражнить

його; навіть і веснянні пісоньки пташок дратували його. Посидів Коваль і пішов у хату, щоб не чути гуку веснянної течії. Леся поралася з Катериною, Коваль сів на канапі й якась невимовна, незрозуміла печаль обгорнула його; він почув, що серце його розгортується від якоїсь тяжкої, невідомо від чого, але великої туги; якийсь журливий жаль й острах наче злодій у ночі залазить в душу.

Довго сидів Коваль нерухомо, наче прикіпів, або примерз до канапи.

Татуню! ось до вас лист прийшов, промовила Леся.

У Коваля задрожали руки, беручи той лист, — йому здалося, що з того листу, як він тільки розпечатає його, повіє холодом могили. Він не помилився. То був лист від Гловня. Гловень завідомляв, що затвердження його на пароха відсунули до осени . . .

Коваль опустив руки.

З весни на осін, з осени на весну й так тілько вже літ волочать мене! думав Коваль. Коли-ж конець буде? коли наступить моя весна, або осінь? . . . Ба! чи наступить? чи не буде «від Миколи тай ніколи?» Коваль не обідав, не йшла йому їжа . . .

Наступила ніч ! Леся вже спить, а Коваль сидить під вікном, та дивиться, як із за гори вихожає срібний блідий місяць. На небі різко

виявляються темні, аж страшні нариси гір; нерухомий гай дивиться якось непривітно, суворо . . . чутно, як на річці шумує вода, як у водянному млині гуркотять колеса й гуготить каміння . . . Холод перебігає по Ковалевих жилах, одчай зазирає в душу!

Коваль засвітив світло, став читати біблію . . . За дві години він знемігся й ліг спати, але довго лежав з розплющеними очима. Вся його минувшина устала перед ним: нічого в ній світлого, нічого принадливого крім кохання й любови покійної жінки . . . Й в будуччині нічого. Та яка вже там будуччина тому, хто перетоптав сорок літ життя! не від могили, а до могили . . . Коли-б не Леся! . . . Так як же її покинути? на кого? Ні, ні! для Лесі Коваль винесе хоч які пекольні муки, а не лишить її саму, не розлучиться з нею, доки не розлучить його натуральна смерть.

«Що-ж ми, татуню, як? — за кілька день питала Леся, довідашись, які вісти приніс Гловнів лист: — як ми . . .»

Коваль догадався, про що Леся хоче спитати його, й промовив:

«Може вблагаю переписати векслі на осінь.»

Леся нічого не сказала, наче вона цілком вдовольнилася.

Стояв конець цвітня, стояла й весна в своїй роскішній красі.

Синє небо мовчки, нерухомо висіло над Кленівкою, свіжі пахощі молодої трави напавали воздух. В попівському садку розлогі липи прибралися в густі зелені шати. Леся сидить в садку, слухає пісні пташок, а отець Демян править в церкві вечірню. Завтра до Св. Юра . . .

«А пан-отец дома?» почула Леся несподівано чийсь голос і аж здрігнулася. Перед нею стоюв клеківський шинкар Хаїм.

«Вам що до татуся?» спитала Леся незадовольненим голоасом.

«Маю інтерес . . . лист єсть до них.»

«Лист? з відкіль? чи не зі Львова? спросила Леся й зразу повеселіла. Її прийшло на думку: чи не від Гловня то лист, може татуня затвердили на пароха.

«Де той лист? давайте сюди!»

Жид всміхнувся й промовив:

«Треба доручить самому єгомостеві де вони?»

«В церкві . . . Назабаром прийдуть.»

«Я чекатиму.»

«Від кого то лист? не від Гловня? не втерпіла Леся, щоб не спитати у жила.

«Ні, від пана Блощицького . . .»

«Від Блощицького! . . . а хто він?»

«Він? . . . Пан Блощицький . . . Та от і єгомосць!» мовив жид узрівши Коваля, пішов йому на зустріч і подав лист.

Обімлів Коваль прочитавши лист. Один з його векслів перекупив якийсь Блощицький. По векслю за тиждень виходить термін. Блощицький писав до Коваля, щоб гроші по тому векслю заплатив його комісіонерові корчмарю Хаіму, котрий верне йому векслі . . .

«Не від Гловня, татуню?» — спитала Леся, запримітивши на лиці тата, яке прикре враження зробив на нього той лист.

Замість відповіди Коваль віддав Лесі лист Блошицького й промовив:

«Тут єсть щось чудного . . . Я добре знаю, які достатки у Блощицького . . . Чим же він купив сей вексель? се якась махінація не його рук, але чия вона? не розумію . . .»

Жид ждав відповіди.

«Ви де пізнали Блощицького?» запитав його Коваль.

«Я давно їх знаю; ще як вони були хлопчиком, ходили до нормальної школи; се було у місті Б . . ., а я там старими річами гандлював. Я й тата їх знаю, вони були за економа у пана Пишкржицького . . . Ну, я послугував їм тоді . . . ну, от з давна ми знаємось.» І Хаїм почав вихвалювати молодого Блощицького, який то він чемний, як йому довіряє . . .

«Та де він грошей взяв на вексель?» вирвалося у Коваля.

«Або-ж я знаю? у них голова така славна . . . як раз би їм гандлювати. Уміла голова . . . цілком наша жидівська . . .»

Як не тяжко було Ковалеві, а він не втерпів при сих словах, щоб не всміхнутися.

«То що-ж єгомосць?»

«До терміну ще далеко . . . Я завтра поїду до Львова, видітимусь там з Блощицьким.»

## IX.

За три дні після несподіваного а прикрого візиту корчмаря Хаїма, отець Демян сидів у Львові на лавці на «гетманських валах». Пригнічений думками, окутаний клопотами, він сидів суворий, сумний, дивився в землю й не помітив, що із невеличкого жидівського склепика, в котрому обмінюють гроші, разом вийшли Гловень й Блощицький. Блощицький глянув на вали й пізнав Коваля.

«Онде Коваль сидить, промовив він Гловневі: прощавайте! завтра у касині о 6 тій годині . . .» Блощицький широкими ступнями пішов попід склепами, а Гловень подався прямо до лавки, на котрій сидів Коваль.

«Отче Демяне! промовив Гловень: здорові були! от ніяким чином не сподівався тут зустріти вас . . . навіть на думку не приходило, що ви у Львові . . . Давно?»

«З учорашнього дня!» відповів Коваль.

«От бачте! . . . а до мене в хату й не наплювали . . . й не гріх се вам?»

Отець Демян виправдувався, що він заклопотаний дуже.

«Та чого-ж ви клопочете тут? все про парафію? Я-ж писав до вас, що на осінь відложили . . . консистор рад затвердити . . . коби лиш намісництво . . .»

Коваль не здержався, щоб не росказати правди, чого він прибув до Львова. Гловень пильно слухав і дивувався, яким побутом, ради чого вліз сюди Блощицький і де він взяв грошей, щоб купити вексель.

«Погано, погано! говорив Гловень: Блощицький хоч і молодий це хлопець, а на грошеві орудки вже дорослий, й до того чоловік безсердечний . . . Одначе попробували-б післать до нього якого жидка; нехай би переговорив з ним, може, згодиться переписати вексель на новий термін . . .»

Коваль махнув рукою.

«Пробував, посилав, і слухать не хоче; одно править: подай гроші! . . .»

«Кажуж вам, він чоловік безсердечний й упертий неначе віл . . . Але чого ми тут сидимо на сонці? прошу до мене на обід.»

Коваль встав і мовчки пішов.

«А що, в Росію вже годі? спитав лукаво Гловень у Коваля після обіду. — Наші, котрі туди перебралися, не нахваляться своїм життям; дякують ненадякуються й мені й Богові, що вибралися з нашого пекла.

Коваль мовчав, лише його обгортала хмара сумовання й внутрішньоі боротьби чоловіка з самим собою.

«Тепер здається про се й годі гадати,» промовив Демян: як же його їхати, не заплативши довгів? скажуть «втік від довгів» крий мене Боже! . . .»

«По мойому, так аби ваша охота їхати, а довги що?! пуста річ.»

«Значить втікти від них?»

«Не втікти, а поїхати за тим, щоб сплатити довги . . .»

«Треба-ж чим спершу сплатити! . . .»

«От і видко, що ви чоловік непрактичний! Вибачте за слово, я від чистого й щирого серця, люблячи вас, а особливо вашу дорогу красавицю Лесю . . . Се діло справимо просто: векслі перепишемо, коли треба, я готов дати свою поруку; частину якусь там певно треба буде зараз готівкою сплатити; жиди, аби

побачили гроші, зараз помякшають . . . От тільки з Блощицьким навряд що вдіємо; чоловік він запеклий, йому доведеться усі заплатити . . .»

«Чим же я платитиму?» промовив Коваль хитаючи ґоловою.

«Аби ваша охота, а гроші мов з неба вродяться; сегодня дам Селехові телєграм, а завтра й гроші . . .»

Отець Демян ще більш замислився але Гловень не давав йому довго думати й пристав до нього з своїми порадами: то наводить на нього мару тяжкого життя в Галичині, то спокушував догідним і лагідним життям руських емігрантів в Росії . . .

«Дайте до завтра подумать!» промовив Коваль, прощаючись з Гловнем: завтра в ранці принесу до вас сяке чи таке а нарешті конечне рішення.»

Отець Демян обійшов ще кількох пейсатих «банкирів» і в вечері вернувся ні з чим до свойої кватири, принісши тільки духову й фізичну утомленість.

Не ліг, а впав на канапу отець Демян. Він не здужав думати про те, де добути грошей на виплату довгів, хоч би навіть по векслю Блощицького — він тільки згадував пережите, уявляв собі малюнки сучасного життя! Що дня він бачив саму тільки боротьбу в жит-

тю людей: одні силкувались ошукати других, другі стереглись не попастися в ошукання; одні пильнували відняти у других, а другі силкувалися не віддати . . . от і весь прінціп сучаного економічного побуту, економічної моралі. З одного боку слабосильні падають й стогнуть; з другого — святкує радіє, торжествує сильне хижацтво! . . .» «Боже, Боже!» аж скрикнув отець Демян з напеклої болі «чи вже чоловік тільки тим ріжниться від звірря, що коли він не голодний, нагодований, так випускає з себе слова — самі тільки слова про гуманність, про братолюбіє?! . . . Коли-ж скінчиться отся моральна ніч? де конець сеї темряви? як з неї вийти? Хто проведе з неї? хто вкаже народові стежку до світу, до иньшого життя? хто розбудить наші сонні села? Людей нема, людей нам треба, а тимчасом нужда, убожество розганяє людей з нашого краю! вона й мене жене . . . Чи їхати, чи ні?»

Поїхати! . . . покинути рідний край з його народнього темнотою, з віковічною народньою скорботою! . . . Лиш би жити тут! Але що-ж я діятиму! яка з мене користь для краю й народу? Жадної не буде! З жидівських рук, з рук Блощицького я не вирвусь жадним чесним способом! . . . Хиба продати себе, свої погляди, свої дорогі мети й мрії? Ні, ні! Годі-ж мені битися чолом об мур, — не пробю! Годі

мені мучити свою душу . . . у мене-ж єсть донька, вона мої святощі, я повинен піклуватися про неї. Хто знає яка у неї будуччина; на що-ж я троїтиму літа молодости свойої дитини? . . . Годі! поїду! . . . Прощай моє рідне сине небо! прощайте мої любі, сино зелені гори . . . Я хочу жити, жити не для себе! . . . свідок Бог, що не для себе! Я не можу далі жити одними надіями; не можу наче покірливий мурин невольник підставляти свою спину жидам, Блощицьким і подібній огиді! . .

Отець Демян тяжко зітхнув і глянув у вікно: зірки так привітно дивляться з неба, манять до себе. Коваль повернувся від вікна й знов ліг. Голова його палала немов в огні. Нова думка хмарою нависла: «хиба переїхать до Росії, не значить продати себе?» Довго-довго Коваль не знав як помиритися з сею думкою, який придумати компроміс.

Ні, ні! . . . я не продам себе . . . я їду туди на послугу народові! тільки народові! . . . я ні крихти ні в чому не поступлюся з національно-народніх прав! я берегтиму рідну руську релігію й ні на яку подлість не піду . . .

Ба! . . . а коли прикажуть, коли загрозять мочарами, непроходимим Сибіром? . . . шептав якийсь невидимий голос.

Коваль скочив з канапи, впав перед вікном на вколішки й оглосно промовив: — Кля-

пусъ тобі Боже! швидше піду на шибеницю, ніж заподію яку подлість проти народу! Ніщо в світі не приневолить мене в Росії зректися свойої національности й хоч на зерно поступитися її. Мати Божа! будь свідком мойої присяги!

Отець Демян схилився головою на долівку, нерви більш не видержали, він гістерично заридав.

Затуманений скорботами, змучений безнадійностю поправити своє життя в Галичині, отець Демян довго плакав . . . Згодом ридання його втихали, на душі легшало . . . він почув потребу молитися — не за себе, він молився за руський народ . . . В-кінці свойої молитви він звернув її на упрошення собі духової й фізичної сили, виконати свято тільки що зложену присягу . . .

Сонце піднялося вже геть геть. Зазирнуло воно в вікно до Коваля; чистий ранковий промінь упав на лице отцю Демяну й розбудив його.

Ба! як же я заспався.

Він швидше убрався й пішов до Гловня.

«Їду . . . промовив він, не підводячи свойого погляду в гору.»

Гловень поцілував його й сказав: «Да исполнять ся уста наша хваленія Твоєго, Господи» . . .

## X.

Минуло ще кілька днів.

Сонце ховалося за львівськими горами й на добраніч посилало своє жовто зелене проміння. По ясному небу де-не-де перебігали черідками блідо рожеві хмарки; здавалося й вони поспішають на ніч кудись далеко, може в Карпати; здавалося вони втікали, щоб на ніч лишилася над Львовом чиста блакить, вимережана яркими зірками.

Біля відчиненого на вулицю вікна в кватирі Гловня сиділи отець Демян і Леся. У Лесі були заплакані очі й тепер ще самоцьвітами блищали її вони, але вона здержувалася, щоб не плакати; вона ковтала елези. Отець Демян барабанив пучками по віконній лутці й смутним поглядом в відчинене вікно бігав по Львові . . . Гловень ходив по кімнаті заложивши за спину руки й трохи опустивши голову. Він силкувався видавати з себе запечаленого, сумуючого воловіка; але такий вираз якось не дався йому й коли-б от. Демян міг в той час відірватися від своїх думок, перевести свій погляд зі Львова на лице Гловня й спокійно придивитися до нього, він помітив би на Гловню вираз чоловіка задоволеного зробле-

ним гешефтом, але примушеним видавати з себе вид журливого . . .

«Довго не іде!» промовив якось важко Коваль.

«Шабас тільки що скінчився, певно що зараз буде. Поспієте, ніч гарна, тепла, ясна добра —» відповів Гловень.

«Тату! як гарно Львів піднімається з долини все в гору, та в гору! — промовила Леся. — Я вперше запримітила отсю картину, осей гарний краєзір. Та правда, я ніколи на сій вулиці не була . . . якось не доводилось . . .»

Отець Демян виняв з кишені хустку й ніби витираючи ніс, витер куточок ока. Леся глянула на нього . . . Коваль заплющив очі й швидше приложив до них хустинку.

От собі запорошив око, промовив він: не треба було сидіти під вікном; порошинка залетіла мабуть з вулиці.

Тпру, тпру! почулось під вікном на вулиці.

«Приїхав фірман,» промовив Гловень, глянувши у вікно.

«Будемо виноситись!» — сказав одець Демян, силкуючись не дивитися ні на дочку, ні на Львів.

«Я зараз позву Анельку, — мовив Гловень: — нехай поможе.

«На що! я сам! . . . хиба в нас багато пакунків?» — Отець Демян взяв свій пакунок і поніс на вулицю.

«Тепер прошу, по старосвітському славянському звичаю сісти» — промовив Гловень, коли вже усі річи Ковалеві були винесені.

Посидівш хвилину другу, Гловень піднявся, став перед Розпяттєм і зложивши набожно руки на груди, пильно дивлячись на Розпятого на хресті, чулим голосом прочитав: «Луці й Клеопі сопутишествовавий Господи» . . .

Обнялись, поцілувались, попращались.

«Гляди-ж но мені Шмульку! — промовив Гловень до жида фірмана, коли от. Демян і Леся сіли вже в халабуду, — пильнуй, щоб рано світом став у Томашові.»

«Го-го! ще як стану! Мої коні-соколи не побіжать а полетять, — відповів фірман, підбираючи віжки з свойої справді доброї четверні.

Вйо вйо вйо! . . .

Четверня помчалася жовківським шляхом, лишаючи у слід себе густу хмару куряви . . .

А Гловень пішов в касино.

«Вже» спитав його стрічаючи Блощицький.

Гловень замість відповіди кивнув головою й моргнув, щоб ішов за ним у другу хату, де ще нікого не було.

«Скількиж тобі?» спитав Гловень.

«А скільки взяли: усі? увесь капітал з процентами?» спитав Блощицький.

«Ого! який ласий! . . . Процентів мусів зректись, та й з капіталу третину спустив.»

Блощицький з недовіррям дивився на нього, але не смів суперечити, хоть на самому кінці язика так й вертілося: «неправда твоя! брехня!»

Блощицький не помилився. Гловень ошукав його; по векслю Коваля він взяв усі гроші з процентами і взяв з Коваля квіток, що він на рахунок платні в Росії одержав тисячу сто рублів.

Гловень помітивши недовірря Блощицького відповів образливо:

«Не віриш? спитай у Адама Івановича! .. через його руки ішли гроші . . .»

«Та ні, я нічого; коли так, то й так нехай!»

«Так скількиж тобі?»

«Половину не гріх.»

«Ого! смирно захотів . . . За що там половину?»

«Була й моя праця.»

«Звісно; але що там її? на макове зерно . . . що лист до жида написав . . . Буде з тебе сотні . . .»

«Їй Богу мало! набавте!»

«Ну! Бог з тобою! на — дві; бери та памятай мою добрість . . . В друге згодишся . . .»

Блощицький поцілував Гловня в руку й сховавши гроші в кишеню, з гнівом в очах й на лиці вийшов з касина.

# Частина друга.

# I.

Була колись, була Польща,
Та стала Росія:
Не заступить син за батька,
А батько за сина . . .
З народньої пісні.

Коли ми переглядаємо історію Польщі, не минаючи і тої Польщі, що з Польщі, з Речіпосполитої обернулася в «Конгресівку», в «Царство Польське», а нарешті й в «Привислянський край», ми бачимо, що трохи не через цілу історію Польщі тянеся червоною ниткою тяжка й темна ідея — спольщити, окатоличити Русь-Україну! Бачимо, що навіть розумнійші й освіченійші ватажки історичного життя Польщі так були засліплені темрявою цеї ідеї, — що розуміння їх не сягало дальш цеї ідеї: вони не бачили будуччини свого народу в краю, навіть не розуміли її виконання сеї ідеї. Сліпе розуміння, сліпа віра в неможливу можливість знищити Русь-Україну, велика полуда на політичних очах не прояснювались у польських ватажків і кераманичів і після цих лекцій, котрі прочитав Польщі

Хмельницький на Жовтих Водах, під Зборовом . . . Немов та куряча сліпота закривала від Поляків розуміння й значіння переяславського договору України з Московщиною! Не зрозуміла Польща й того, що три остороги, котрі дано її трома поділами, не що иньшого — як прямі добутки пильновання Поляків до спольщення й окатоличення Руси-України. Не вгамували Поляків ні які історичні відчити ні гармат ні трактатів! Не схаменулися Поляки . . . й обгорнуті темрявою: «ніема Русі» ішли собі шляхом ніби то до воскресення Польщі! ішли, не помічаючи, що кожний ступінь їх на цьому шляху єсть нова праця самих Поляків — викопування тої ями, в яку вони кидали власну національність, волю, освіту, культуру . . .

Не роступилася темрява, не впала з польських очей ся полуда навіть й в кінці 50-х і в початку 60-х років! В цій темряві застало їх і повстання 1863 р.; з цею полудою викинули вони 1863 р. прапор воскресення Польщі 1874 р. «Золотими грамотами» підчас останнього повстання польські ватажки сулили українському н а р о д о в і золоті гори, й того-ж самого часу в «Когресівці», у такого-ж самісенького народу, віднімали його мову й віру й гнули під ненависну народові кормигу польської мови й латиньської релігії.

Не знаю, що скаже певний історик, коли нагадає, що холмський номінат-епископ Калинський забороняв греко-католицькому уніяцкому духовеньству проповідувати руському народові руською мовою! — Я белетрист, не історик, мені не дивно й помилитися; отже-ж коли я нагадаю про цю заборону, так мене разом бере й сміх і жаль! І мені здаються після цеї заборони комічними, не щирими усі обіцянки, які в той час давали Поляки народові «Конгресівки»!

Коли-б у голові Калинського, гадаю я собі, не вихріла темрява окатоличення Русинів-уніятів, коли-б польські обіцянки народові були щирі, не підбиті полудою ополячування Русинів, то, здається мені, не можливим був би між Калинським а князем Черкаським конфлікт про народню мову, конфлікт повнісенький задля польських діячів того часу — великого комізму! . . . Але-ж кажу: я белетрист і може бути, що погляд повний помилок.

Задля мене велику вагу має лишень самий факт, що за часу мого оповідання Поляки не зреклися ще пильнувати до знищення руської національности навіть в «Конгресівці» — й держалися цього ворожого й для них і для Русинів прямовання, котрим і покористувався князь Черкаський і його наслідники-урядники.

Черкаський був завзятим панслявістом, з того сліпого табору, котрий не дає жадного міста ні Русинам ні Полякам, яко самостійним, особливим національностям, і котрий на прапорі свого панслявізму що до Русинів і Поляків ставить, що вони як «ручаї соллються в рускім морю».

Черкаський був лютий ворог Поляків. Сівши в Варшаві управляти релігійними справами, Черкаський тут тільки довідався, що в «Конгресівці» істнує трохи не пів міліона Русинів-уніятів.

Їх треба оборонити від сполячення й окатоличення, радять Черкаському. — «Їх треба привернути до православя, зробити їх руськими», промовляє Черкаський. Але як? яким шляхом?

Глянули на Австрію, побачили, що діється в Галичині й гукнули: «Дівіде ет імпера! .. валяй!»

Добре! . . . але треба підходити тонко; треба Ляхів побивати їх власним ціпком: от вони те й те сулили Русинам, а тимчасом уніяцькі попи говорять в церквах проповіди не народньою мовою, а по польськи; а-ну прикажім їм, щоб в церкві панувала народня мова!

«Валяй! пиши приказ Калинському!» — промовив Черкаський.

«Написали! Калинський вперся й тим самим підмазав колеса на возі, котрим їхали до з'єдинення з православієм».

Мусів Калинський через свою темряву покинути Холм і подорожувати аж у Вятку, у ту саму Вятку, де колись Москва «посадила» воєводою преславного Петра Дорошенка.

Епископську адміністрацію у Холмі обняв ворог Калинського Осип Войтицький, чоловік прихильний до національної руської ідеї, та на лихо чоловік без самостійного погляду, без міцного характеру, чоловік піджилий. Він не міг зрозуміти потайних замірів Черкаського: оправославити й обрустити Русинів.

## II.

Кого благати ви прийшли?
Кому ви слези принесли?
Кому ви принесли з слезами
Свою надію?

Шевченко.

Незабавом після виїзду Калинського до Вятки, — таки прямо по його сліду покотилась наче в степу перекотиполе скріз по «Конгресівці», особливо же по країнах заселеними уніятами, сумна вістка про його приневолену

подорож. Докотилася вона й в невеличке повітове місто Грубишів.

О! мати Божа! мати Божа! що це настало, що це діється! що далі буде! — зітхав собі грубешівський уніяцький священник Петро Цупкий, великий підручник Калинського й помічник його в праці окатоличування Русинів. — Чи вже ж ти Мати Божа цілком відступилася від Польщі, й за гріхи наші зреклася нас і попустила нас на поталу лютому Москалеві?! О! Ісусе! грішні ми великі грішники! . . . Цупкий глянув на Розпяття й нишком став читати молитву. Аж ось хтось постукав у двері. Цупкий відкинув крюка, прочинив двері й впустив у кімнату мущину. Було вже темно а світло ще не засвічував Цупкий й не міг по ночі зразу пізнати, хто загостив до нього.

Гість поздоровив його по польськи.

«Ба! ба! от хто! Ксьондз Калинський несподівався! Прошу-ж сідати, я зараз світло зроблю» -— промовив Цупкий, бігаючи від столу до комоди, від комоди до столу і вікон шукаючи сірників, доки не налапав їх.

.«От, до чого дожилися ми!» заговорив Цупкий, засвітивши свічку. — «Конець віку! мабуть чи не наступає година виконання великого пророковання: «поражу пастиря й розбіжуться вівці».

«Пастиря нашого вкрали . . заслали його на муки,» мовив Калинський, глибоко зітхнувши й втираючи хусткою очі.

«Й за що?» питав Цупкий.

«Трудно й повірити! за те, що не дозволив нівечити Божого слова хлопською мовою. О! Боже великий! чи то-ж можлива річ перекидати великі євангельскі істинни на оттій дубовій, необтесаній хлопській мові? Й чи можна таки перемінити на неї нашу милу, ніжну й високо оброблену мову, котру здається, сам Бог призначив задля проповіди?! говорив Цупкий.

«До того, наче-б то хлоп-Русин не розуміє польської мови . . . Цілком розуміє!»

«Знов з політичного погляду, як то можна послухати було приказу схизматицького й в релігійні справі коритися схизматику?!»

«Отець мій й не покорився; приняв мученництво від ворога Польщі, від ворога Матері Божої» — гордо промовив гість Цупкого. Цей гість був ніхто иньший як син засланого епископа-вдівця. У Калинського було три сини й всі вони були священниками.

Порозмавлявши ще на тему, чи можна, чи не можна говорити проповіди «хлопською» мовою й щоб вийшло з того, коли-б епископ послухав приказу Черкаського, Калинський став з далека заводити річ про те, як слід духо-

веньству обернутися в цій «наглій справі»?.. Чи заслання в Вятку номіната проковтнути мовчки, чи чимсь протестувати, чи що пригадати, щоб поратувати засланого? . . . а ще більш ратувати треба цілу справу, не допустити «винародовлення».

«Позамикати усі церкви, нехай стоять без богослуження!» радив Цупкий.

«Жандарми повідмикають,» відповів Калинський.

«То що ж! нехай відмикають, а то правитиме службу божу, коли духовеньство не схоче?»

«Приневолять!»

«Як то! приневолять? хто мене може приневолити?! Москаль?! пся крев! . . . я служитель Христа й його одного слухатиму! . . . не московським жандармам мене приневолити!» — горячився Цупкий, бючи себе в груди кулаками . . .

«Позамикають нас в тюрми, позасилають в Сибір і народ лишиться без проводирів.»

«Я готов приняти хоч які муки за святу віру,» — мовив Цупкий виймаючи з шафки фляшечку «старки».

Калинський хоч був далеко молодшого віку ніж Цупкий, одначе не так горячився й судив степеннійше; йому стало важніще по-

ратувати отця, визволити його з заслання. Він промовив:

Судили ми й радилися з братами сяк і так, але нічого практичного більш не пригадали, як зложити до рук намісника адресу всего вірного духовеньства . . . просити.»

«Й то добра річ, але ж чи двіє що Берг . .»

«Здається це добра путь, тільки треба починати не з самого Берга.»

«А вже-ж не з нього, а з Черкаського.»

«Де! де таки? ні! цілком ні! Черкаського треба минути, а удатися до пані Берг; вона ж «заядла» Полька, вона ним керує по схочу, він у неї під пантофлем . . .»

«О! то найліпша гадка! Хлопи правду говорять: де діявол нічого не вдіє туди бабу пішле.»

Згодилися писати адресу до Берга а пані Берг листа. По якому-ж писати? По польськи — граф не прийме; по московськи — крий Боже! «поганитися тою варварською мовою!» По руськи, — ніяково «хлопська мова, та й вся справа зайшла з цієї мови» ніяково. Ну, то по французьки, то-ж мова усего світу.

Згодились . . . написали! Цілу ніч просидів над редагованням адреси й призвавши благословення Божої Матери підписали адресу. Калинський бережно зложив її, сховав і поїхав збирати підписи. За кілька днів адресу

вкрили підниси майже усього уніяцького духовеньства.

Пішли гонці в спідницях до пані Берг з молитвою заступитися за «віру батьків», за «святого мученника епископа».

Пішла адреса до графа Берга.

Ну, щось то буде! гадає собі Цупкий. — Я певний, що граф мусить вдовольнити нашу волю, волю всего духовенства.

«Хоч би й не хотів, так графиня примусить його до того,» — твердить Калинський.

А тимчасом минають дні, тиждні . . . жадної вісти нема.

Цупкий й його деякі товариші вірили, що то добра ознака, що на адресу їх так довго нема відповіди: «та й яка може бути відповідь до нас? . . . вернувся епископ от і відповідь! . . . Певно, що приказ вернути його давно вислали з Варшави; але доки то він дійде до Вятки, на край світу!» Так гадали собі попи, одначе пробігало між ними якесь трівожне почуття. Воно не обманило їх. Одної ночи по Сідельщині й Холмщині розбіглася «на полювання», на лови — ціла сотня «Донців хортів» і шкадрон жандармів. Виловили вони не в гаях, не в степах, а в постелях сонними, сорок пять уніяцьких священників, звезли їх в Сідльце й . . . закинули

в тюрму! . . . Стогін з тюрми луною покотився її по Конгресівці й по Галичині.

Парафії лишилися без священників, церкви стояли без богослуження . . .

## III.

За перед-день до свята веснянного Миколая в селі Додні, в корчмі зібралося доволі селян; більша половина складалася з жіноцтва. В латинському костелі подзвонили до вечірні.

«От у людей благовістять, а ми в корчмі мусимо молитися . . . в нашій церкві дзвони заніміли! — —» промовив якийсь старий чоловік.

«Заніміли тим, що у вас язики заніміли . . заложило вам, заціпило! . . . дав би Бог, щоб і на віки! . . .» відповіла старша бабуся.

«Бодай ти Присько, не діждала була цього говорити!»

«Хиба, скажеш, неправду говорю, чи що? Еге! мовчиш! От я осьмий десяток топчуся на світі, а такого не зазнаю, з роду віку не було такого. За Польщі й те не видано, не слихано, щоб наших ксьондзів замикали в тюрми, щоб церкви стояли без попів, щоб нігде було людям помолитися —» мовила Приська, зітхаючи.

«Я чув від діда, що колись ще гірше було,» —обізвався сивий дід Перепечка.

«Брехня, брехня! гірше не було, — проводила Priська — коли-б було, то-б я знала моя мати, земля над нею пером! сто літ прожила, а не росказувала мені . . .»

«Й як таки без попа?! — озвалася друга баба: — ну то приміром я занедужаю на смерть? Хто висповідає мене, хто запричастить? Не вже-ж мені без сповіди вмирати? у мене душа не собача а християнська.

«Все отсе за гріхи наші . . .»

«Чи за гріхи, чи не за гріхи, а коли-б наші чоловіки не зледащіли так, коли-б у них у серці було більше Бога — они-б до цього не допустили. А то які тепер чоловіки! одна тільки слава! . . . сміття! . . . тьфу! . . .» Приська з великою зневагою сплюнула на той бік, де стояли чоловіки. Слова її громовиною пронеслися, але по корчмі жіноцтво зрушилося, чоловіки образилися, але змовчали, лиш один Перепечка промовив:

«От яка язиката! . . . що меле . . .»

«Правду, вона правду говорить,» озвалося кілька жіночих голосів: «сміття ви, а не чоловіки!»

«Та що-ж ми зробили?»

«Те зробили, що от завтра святого Миколая, урочисте свято, а нам ніде Богу помоли-

тися . . . Латиняне в костелі, а нам де, в корчмі, чи що?» — гомоніла Приська, а за нею слово по слову розревнювалися й иньші молодиці. В корчмі піднявся великий галас, в котрому тільки й можна було зрозуміти, що всі жалкували, що нігде Богу помолитися.

Жіноцтво з великою енергією обурилося на чоловіків, кепкувало з них, дратувало їх тхорями, нехристами, що відступилися від Бога, не вміють стояти за Христа.

«Якого ви гаспида пристаєте до нас? чого вам треба? що ми вдіємо?» — відмагалися чоловіки.

«Богу нам ніде молитися!»

«То йдіть до костела!»

Жінки зупинили свій галас. — А справді, чи не так?! може це й добра рада? що-ж! і в костелі Бог . . . Хоч служба не понашому й іконостаса нема, але-ж все таки й латиняне християне, гадали собі жінки.

«А яка ваша думка про цю річ, бабусю?» спитали у Приськи.

Приська глибоко-думно похитала головою й промовила:

«Хто його знає? . . . коли-б гріха не було! . . .» Зайшли богословські дебати, вмішалися й чоловіки . . . Стали на тому, що треба спитати дяка.

«Покликать його, зараз покликать . . . Ходім до нього . . . усі ходім!»

Ідучи поуз церкви, Приська озвалася: — «Нікуди дальше ходити, отут наше місто . . . сюди зовім дяка! . . .»

«А вже-ж сюди, сюди! . . .»

«Коли-б людей ще більш скликати?»

Хиба мудрація велика: удар в дзвона, от і все!

Не треба було радить в друге. В один миг кілька молодших опинилося на дзвінницю й ударили в дзвона. Народ повалив до церкви . . . Прийшов і дяк Швидкий, чоловік вже сивий, худий й на здоровля слабий.

Приська виступила на перед.

«Давай дяче раду! де нам молитися Богу . . . завтра велике свято . . .»

Дяк тільки зітхнув.

«Чого мовчиш? грізно говорила Приська: відмикай церкву . . . прав службу Божу!»

«Ти збожеволіла, Присько! — спокійно відповів Швидкий: — я-ж не священник.»

«Знаємо, знаємо . . Відмикай церкву! . . де ключ?» — гомоніли люде.

«Ключ у комісаря.»

«Йди до нього, возьми!»

«Комісар поїхав до міста . . . Та що з того, хоч би ви й відімкнули церкву? Без попа, яка служба?»

«Дарма . . . хоч заспівай, та на органах пограй!»

«Помолимось, послухаємо . . . на душі стане лекше . . .»

«І вже! . . . даремна річ! . . . не чути вам органів!»

«А то чому?»

«Приказ такий вийшов від адміністратора, щоб на органах в наших церквах не грали,» — мовив дяк.

«Це брехня! цього не може бути.»

«Цього ми непопустимо! непопустимо во вік! —» гукнула Приська тупотячи ногами об землю.

Цього не буде, не буде! . . .» загула громада. Подана дяком вість зрушила навіть старих чоловіків.

«Коли вже на то йде, озвався старий Перепечка: — так це прямо таке, що всім до костела й годі! . . .»

«А вже ж! а вже ж так!»

«Ні, цитьте лишень! Як скажеш дяче? — допитувалася Приська: — вскочимо у великий гріх, коли підемо до костела?»

Швидкий замислився й згодя промовив: «На всякому місті владичество його, благослови душе моя Господа!»

«Це що значить? говори прямо: — сказала Приська, котра не любила й не вміла диплью-

матичної розмови.» — На догад буряків, а капусти дайте.

«І в костелі Бог і всюди Бог, — відповів Швидкий: — і де ви два або три зібрані во імя моє, там і я серед вас.»

Приська розсердилась.

«Говори, кажу тобі: гріх до костела нам ходити, чи не гріх?»

Швидкий не знав що сказати; він боявся прямо говорити, він почував, що може вийти лихо; довідаеться поліція, потягнуть людей, повиноватять й його, скажут він давав привод, він першим сказав, що не гріх іти до костела» . . . Одначе він бачив, що з Приською й з підбуреним жіноцтвом треба залишити диплъоматію й промовив:

«Богу молитися ніде не гріх.»

«Ну, так завтра усім до костела! До костела, аж доки не вернуть нашого попа! . . .»

Другого дня усі уніяти привалили до латинського костела.

З Бодна гуторка покотилася скрізь по околицях. Скрізь, де не було попа, люде стали ходити до костелів . . .

Черкаський злякався . . . він бачив яку нісенітницю викликав він арештованням священників! З переляку йому здалося вже невідь що! . . . замість православя він поможе «восоединенню» з латиньством . . . а може

викликати рух між народом — народне повстання . . . Черкаський почав налягати на Селеха, щоб більш і більш і яко мога швидше закликав прибути усіх священників, яких він підмовив з Галичини крім тих, що вже попоприїздили.

З Галичини, одначе, еміграція сунула до Росії повагом; правда, сміття набиралося доволі, але з нього жадної користи не могло бути; з людей же добрих, вмілих, моральних емігрували либонь самі тільки такі, котрих недоля й убожество цілком пригнітило, як от і Ковалю, не було в рідному краю пристановища, — а до того примішувалася й погана інтрига Гловня. Він беручи добру платню «за поставлених рекрутів», закидав свій невід і ловив у нього не одного і з таких добрих людей, як Коваль. Еміграція з Галичини не могла з разу постачити священників на всі ті парафії, з котрих священники були позамикані в тюрми, або позасилані на Сибір, на Північ.

Народний рух ширився й ширився . . . В Петербурзі обвинувачували Черкаського . . . й він, а за ним і Куліш злетіли зі своїх посад. Керманичами релігійних справ уніятів лишилися губернатори з своїми підручниками повітовими й иньшими полицийними урядниками.

## IV.

Тихим маєвим вечером вїздив отець Демян з Лесею в містечко Л . . . По вулицях Л . . . в зад і в перед снувався народ, а на майдані біля церкви зібралося народу наче на ярмарок, або на храм.

«Певно, що тут, або ярмарок, або завтра яке народне свято, що така сила народу» — промовив Коваль до Лесі.

«Видно що так.»

«То й добре, завтра не так скучно буде нам, а то ради шабасу мусимо цілий день стояти . . . Деж би то нам заночувати? Коли-б то так як от у нас, то може-б найліпше до священника . . . та-ж се містечко чисто руське, уніяцке. Як гадаєш Лесечко: до священника?»

«Як хоч, татуню!»

«До нього; коли-б кого спитати, де дім священника? А! . . . от іде бабуся. Задержи коні фірмане! . . . Коні стали. Отець Демян висунувся з халабуди й сказав до баби:

«Бабусю! помагай вам Бог! а де тут дім священника?»

«Ба! вже проїхали . . . Та на що він нам? . . .» Коваль відповів.

«І! батечку! Й не гадайте цього! не таке тепер діється у священників, щоб приймати йому гостей! і! і! . . .» Баба махнула рукою й швидше пішла собі геть. Коваль дивувався й нічого не розумів.

«Найліпше, татуню, на заїздний двір!»

Не вспіла халабуда заїхати в двір,не вспів отець Демян вилізти з воза, як підскочив до нього Донець й урядник.

«Ви що за люде такі?» питав поліцийний урядник.

Отець Демян відповів.

«А паспорти маєте? покажіть!»

Коваль витяг з за пазухи доручене йому в Томашові свідоцтво російського уряду на вільний проїзд. Урядник розгорнув свідоцтво, подержав його до гори ногами, бо на лихо був не письменний — й повернув його Ковалеви, промовивши:

«Добре! паспорт як слід, в порядку.» Ночуйте собі з Богом.

А козак-Донець, простягши до отця Демяна руку, промовив:

«Позвольтє-съ, батюшка! на водочку-съ.»

Отець Демян не зрозумів його й спитав в урядника, чого Донець хоче.

«Просить, коли ваша ласка, грошей щоб купити горівки, душу промочити . . . Цілий день на спеці, томилися.»

Отець Демян трошки засоромився, взяв сороківку, подав її Донцю й спитав в урядника:

«Що це у вас таке в містечку: ярмарок, чи храм, що так много людей на майдані?»

Урядник почухався в потилицю й мовив:

«От! бодай його ніхто хрещений не діждав оттак ярмаркувати або храмувати!... Се просто напасть на нас; кара Господня за гріхи наші.»

«Що-ж таке?»

«Та бачте, хто його знає, як його й говорити! Прямо напасть. Взяли були нашого священника за якісь там супротивности в тюрму. Подержали його там . . . щось таке недоладне він підписав . . . за батька-б то вступився . . ., бачте, його батько був за епископа у нас у Холмі . . . Калинський! Може чували?»

Отець Демян кивнув головою. Леся помітила, як блідло у її татуся лице.

«Так його випустили з тюрми, — не епископа значить, епископа кудись далеко заслали — а нашого попа випустили. Добре! прибув він: а тимчасом прийшов приказ, щоб органи винести з церкви, а народ на се не пристає й попа не приймає. Каже, органи не дамо й попа не хочемо; бо коли-б, кажуть, він добре стояв, то не передався на сторону схиз-

ми, так би й органів не відбирали у нас . . . дурні люде! як його там встоїш?! Коли приказ від царя, хоч не хоч, а корись, а то . . .!»

«Що-ж далі?» — з цікавостею, але дрожачим голосом спитав отець Демян.

«Та хто-ж його знає, що далі буде!» Відібрали ключі від церкви; стережуть, щоб органів не взяли . . . а піп десь сховався . . . Завтра ждемо самого губернатора. Ох, Мати Божа! що то буде?! Сьогодня прибігли Донці з комісарем. Ну прощайте пан-отче! Піду заявити комісарю, що ви приїхали. Коваль сидів, схилившись на стіл і мислив над тим, що чув від урядника. Аж ось знов прийшов той самий урядник і завізвав отця Демяна до комісаря. Комісар подивився на паспорт і промовив:

«Гаразд! ідіт собі!»

Отець Демян і Леся встали з сонцем; їм було цікаво подивитися на народ, порівняти його з галицьким, послухати, як народ судить про свої релігійні справи, їх обставини й сучасні відносини.

Як вийшов отець Демян, на майдані хвилювався натовп народу тисячів за три. В самій середині натовпу стояла якась не то вже й молода женщина, повязана хусткою з білими каймами.

«Ой! Господи! яка тіснота, й не протовпишся» — говорили одні, що стояли на кінци.

«Вже треба якось протовплюваться, — промовила одна молодиця: — хоч би що, а треба; я й жива не хочу бути, коли не почую, що говоритиме Ганна.»

«Яка Гання?» спитав Коваль.

Молодиця, котра протовплювалася, глянула на нього таким поглядом, ніби хотіла сказати: такий то ти добрий піп, що не знаєш і хто така Ганна! . . .

«Гріх не знати Ганни! то Божа пророчиця: її Мати Божа напутила й послала до нас ратувати святу віру . . . Пропустіть, люде добрі! пропустіть . . .» Народ потроху роздався й пропустив молодицю. Отець Демян інстинктовно й собі подався на нею.

«Не давайте люде добрі! не давайте органів! всякі муки прийміть, а не давайте! Моїм іменем наказує вам сама Мати Божа!» — говорила пророчиця. Великі чорні очі «пророчиці» горіли й сипали іскрами, лице дихало чимсь незвичайним, вдохновляючим і приказуючим, слова її електризували людей, а особливо жіноцтво. — «Не дайтеся! постійте за віру християнську! не попустіть органів, не дайте віри Христової в наругу.»

«Ох! ох! Заступи нас Мати Божа!» — загуло по майдану зітхання.

«Молітеся, кріпітеся, перетерпіте, а не дайте органів!» — напоминала пророчиця.

Отець Демян згадав собі Петра Пустинника.

«Не дайте!» легко сказати, а як його не дати, коли така на те царська воля! промовив старий дід опершись на ціпок.

«Брехня! брехня! нема на те царської волі! Це все губернатор сам вигадує таке, а царської волі нема. Мені сама Мати Божа відкрила це . . . Як ще була я у Влодаві, бачила я такий сон під саму Покрову о півночі. Сплю й бачу: стоїть перед мене Мати Божа, така заплакана! . . . із правого боку у неї Ісус Христос, з лівого наш «круль», яснійший Олександер. Я впала перед ними на вколішки, підняла руки в гору, молюся й чую таку розмову: Мати Божа питає найяснійшого круля: «Як ти смів викидати органи з уніяцьких церков?» А він вклонився її, тай каже: «Храни мене Боже, щоб я на таке діло пішов! Це без мого дозволу зроблено. От нехай сам Господь Ісус Тобі скаже: чи я винен в цьому?» Тоді Ісус Христос заступився за круля, тай каже: «Матінко моя свята й пренепорочна! він правду мовив: то все «куєвдить» і нівечить уніяцку віру сам Громека без відома круля.» Тоді Мати Божа до мене: «Чула, Ганно? що вони говорили? Іди-ж по селам і росказуй людям,

що чула й моїм іменем наказуй їм стояти за віру, за органи . . .» Я й пішла, й ходжу й росказую: —Така свята воля Божої Матери, цариці небесної, заступниці нашої! Слухайтеж її святої волі й покоряйтеся її, а хто не слухатиме, на того ляже кара Господня й на сім світі й на тім . . .»

Доки говорила пророчиця, коло неї стояла тиша могилок; усі люде притаївши дихання, з глибокою увагою слухали «пророчі» слова; а коли Ганна скінчила, натовп як один чоловік, мовчки, перехрестився. Ніхто не важився промовити слово, наче всі ждали, що «пророчиця» ще щось мовитиме.

«Іде! іде! Громека іде!» — загуло на майдані. Майдан заколихався; усі обернулися лицем к церкві, хрестилися й мовчки молилися.

Отець Демян відійшов до самої дзвінниці.

З північної сторони котилася по дорозі на містечко густа хмара куряви; почтовий дзвінок жалібно голосив; чулася сумна тупотня коней здавалося, що то стогне земля.

Хмара наближалася й порівнявшися з майданом стала. Тоі-ж хвилі почулася тупотня коней й з південної сторони майдану. Й коли осіла курява, люде побачили незвичайне явище майдан обгорнутий був на вкруги донськими козаками, у всякого козака за спиною стреміло ратище, а в руці теліпалася товста

ремінна «нагайка». На дорозі стояла карета, а біля неї з пів сотні поліціянтів.

Трьохтисячний натовп народу стояв німою стіною.

З карети виліз мущина в мундурі з червоним ковніром, вигаптованим золотом; через плечі на грудях перекинута широка червона орденська стрічка. То був не губернатор Громека, як думали люде, а віце-губернатор Друкарт.

Він наблизився до людей й гукнув що є сили: «На колѣна»! — Ніхто не ворухнувся з міста.

«Шапки долой!» командував Друкарт. Люде, чи не чули, чи не зрозуміли тієї команди, але ніхто не знимав свойої шапки. Друкарт зрозумів, що перед ним стоїть сила, котру подібною командою можна довести до хижацтва, до звірства. Він став з ласкою вговорювати людей розійтись. Люде не слухали й твердили одно своє:

«Калинського не хочимо, органів з церкви не дамо! Дайте нам другого попа, залишіть органи й годі!»

Доки йшли переговори Друкарта з людьми, він трохи по трохи просувався до дзвіниці й здивувався побачивши тут Коваля. Він приняв його спершу за емісаря; а довідав-

шися хто він і чого тут, замислив скористуватись сим случаєм і чи сяк чи так ошукати натовп і примусити його розійтись по хатам, а тоді вже можна буде справитися.

Вказуючи на отця Демяна, Друкарт промовив:

Добре! не хочете Калинського — то й байдуже! от вам новий піп . . . Хочете — він ради суботи відправить вам зараз службу божу. У кого ключі? відмикайте церкву!

Люде згодилися: кілька десятків жіноцтва рушило в цвинтар, до церкви; за ними Друкарт з Ковалем і своїми підпоручниками. Коли же у слід Друкарта хотіли війти в церковну браму урядники й Донці, люде особливо жіноцтво, зукнули:

«Не треба їх, не треба! а то не відімкнемо церкви!»

Друкарт мусів коритися й велів урядникам і Доцям лишитися на майдані. Біля брами стала народня жіноча варта.

«Відмикай, Софійко, церкву!» промовило кілька голосів.

Виступила висока, худощава але кремезна баба Софійка: на поясі у неї під юпкою були привязані церковні ключі. Церков відчинили: першим пустили отця Демяна, за ним Друкарта. Коваль шепнув Друкартові, що він

вже поснідав й не може правити обідні, а хиба молебень з акафистом, або що.

Коваль хотів вже вбиратися в ризи, коли Софійка й иньші жінки спитали:

А з органами же буде богослуження?

Отець Демян мовчав, та й Друкарт не знав, як вивернутися. На підмогу виступив дяк і промовив, що як органи заборонив адміністратор, так він проти його волі не піде й не стане на старости літ виходити «з під канонічного права».

Заріжте мене, убийте мене, а проти волі адміністратора не піду, не гратиму на органах . . .

В церкві піднявся страшенний галас. Отець Демян вийшов на проповідницю й став зговорювати людей, щоб не показували такі зневаги до божого храму. Як не були розлютовані люде, а слово отця Демяна присмирило їх.

Виходьте на цвинтар! ведіт дяка на цвинтар! камандувала Софійка. Люде вийшли з церкви й очам своїм не вірили: на цвинтарі стояло десятків два поліціянтів! Ото поки йшов галас в церкві, увага людей біля брами й дзвінниці, була цілком відвернена від поліціянтів, — а вони зайшли нишком непримітно з другого боку церкви в попівський двір і по злодійськи перелізли в цвинтар.

Тепер вже вся вина упала на дяка! «Коли-б він, вражий син, не змагався був, а заграв на органах, усе-б було гаразд!» гукали жінки.

Та що нам дяк! зумієм<br>о й самі заграти! хиба у нас не такі руки як у нього! говорила Софійка.

На майдані стояв незвичайний страшенний галас. Одні гукали, щоб зараз розпочинати богослуження й самим без дяка грати на органах; другі гомоніли, що ліпше це зробити завтра; треті знов ревіли, що найперше діло — треба покарати дяка; ана решті чулося таке:

«Нехай скаже, що робити, Ганна! її треба спитати.»

Друкарт добре бачив, що у нього мала сила, що з одною сотнею Донців нема що розпочинати бійку з народом. Він, зелівши комісарові післати ще за двома сотнями козаків, силкувався, доки прибуде підмога до нього, вговорювати народ. Він аж охрип, потеряв голос, а народ і слухати не хотів. На всі доводи Друкартові, що він прибув виконати царську волю, що сам цар звелів скасувати органи, народ одно відповідав:

«Брехня! не цар, а Громека се видумав: нам Ганна росказала це, а вона чула про те від Матери Божої.»

«Хто то Ганна? де вона? подайте її сюди!» — вимагав Друкарт.

Овва! Ганну вже й вода вмила.

Друкарт тільки довідався, що то була якась міщанка, Ганна Ковальчукова з Вдодави.

«Пожежа! пожежа!» загуло на майдані. Й справді показалася густа хмара чорного диму. Горіла дякова хата. Кілька розлютованих на дяка жінок підпалило його хату.

Так йому й треба! так і треба! «катюзі по заслузі», кричали люде, дивлячись на пожежу: нехай не йде проти Матери Божої! Мало ще спалити хату, самого його в огонь! Де дяк?! давайте його в огонь!

Тимчасом прибуло ще дві сотні Донців-молодців. Друкарт повеселів, осмілився, звелів розганяти народ. Донці-молодці пустили в роботу «нагайки».

Затупотіли коні, засвистіли нагаї, заголосили люде! Щось хиже, звірське, щось похоже на татарську руїну розпочалося в селі . . .

Людей не озброєних нічим, з голими руками, топтали кіньми, били нагаями . . .

Двох старих дідів лишилися забитими . . Народ розігнали . . .

Біля одного з забитих на смерть стояла молодиця, дочка забитого. Вона держала на руках малу дитину й несамовито тяжко голосила. Її голосіння спосібне було зворушити

важке каміння; воно западало своїм гуком глибоко в серце до людей з серцем і там ніби тупою пилою різало-рвало його на шматки.

Мабуть це голосіння надопекло Донцю, котрий їхав поуз трупа тихою ходою, або вшипнуло, вразило його, бо прожохом повернув коня свого до молодиці, махнув в гору нагаєм і свиснув ним по молодиці. Нагай спустився на голову дитині й розколов її. Мати випустила дитину з рук. Дитина впала на трупа. Горяча, неповинна дитинина кров цівкою поливала холодний вже труп діда! Донець й сам зупинився при такій несподіваности! Не вспів він прийти до себе, як замордованої дитини, з очима налитими кровю, мов розлютована тигриця кинулася до нього й всіми зубами впилася йому в ногу, вище коліна. Донець скрикнув; мати обгорнула його руками й з нелюдською силою, з силою озвіреної, розлютованої матери — руками й зубами потягла його з коня. Донець перехилився й повис головою на землю; кінь з переляку пустився на взаводи, тягнучи по дорозі козака і впившися зубами в козака й молодицю.

Тимчасом в церкві йшла друга робота: людей від церкви розіганяли, кілька десятників і козаків розібрали в церкві органи, винесли їх з церкви, зложили на фіру . . . Жид фірман повіз їх в повітове місто.

Під вечір «порядокъ водворенъ». Друкарт з своїми підручниками сиділи в попівському домі й підкріпляли свої стомлені сили чаєм і ромом.

В корчмі проти майдану тож підкріпляли свої сили поліцейські десятники й Донці.. Корчмарева наймичка вийшла з хати й оперлася об стіну, сумно й журливо дивилася на майдан, на церкву. Смуток так обгорнув її, що не запримітила, як підійшов до неї козак. Вона помітила його лишень тоді, коли він оперезав її нагаєм і скрикнув:

«Чого стоїш, роззявши рот? купуй мені горілки!»

«А побий тебе сила небесна! . . . бєш, катуєш людей, та ще тобі й горілку за те купувати!»

«А вже-ж! ти не тямиш хиба: «подай кату плату»? . . . купуй! . . .»

«Бога в тобі нема! . . . гірш ти жида. За що людей нівечите? . . .»

«Я не по своїй волі! начальство велить; наше діло «не разсуждатъ», а «сполнятъ» приказ . . . На те служба: зведять рідного батька — треба слухать, треба бить.»

Наймичка сплюнула, перехрестилася й швидше втікла в другу хату.

## V.

Така була перша знайомість отця Демяна й Лесі з соціяльним життям в Росії. Так спізнались вони вперше з тією «пропагандою», котру вели такі Громеки й Друкарти, щоб довести уніятів до «свободнаго возсоединенія съ православною церквъю» . . .

Яке на Коваля і його молоду доньку отся знайомість зробила враження, про те домислиться й сам читатель . . . Простуючи далі полями й селами, Коваль спотикав иньші малюнки життя; вони не знищували враження першої знайомости, а лишень додавали нового такого, що з душі отця Демяна мимохіть зявлялися слова поета:

«І тяжко глянути на села;
Такі убогі, невеселі,
Такі обірвані стоять,
А ниви голії лежать . . .»

Ні! не скрізь лежали «голі ниви»: були й засіяні, але . . . хто знає! може й голі ниви ліпше-б впливали на очі й на душу ніж отті засіяні . . .

«Татуню! говорила Леся: у нас там ліпші жита; дивись! які низькі, рідкі, заснічені . . .»

Справді дорога йшла житами. Що то за жита були! Печально, журливо слалось по

рівнині ріденьке жито й якось вяло, невесело, ніби зі страхом дивилося на синє небо; легесенький вітрець колисав його на всі боки, гойдав, пригинав до землі. Так хиляються, гайдаються діти-сироти, діти-безбатченки . . .

Виїхали в ярину іще гірше! «ні зросту, ні квіту» . . .

Ще далі толока! Де-не-де зустрінеться черідка й наведе на чоловіка більше журбу. Скотина млява, хлява; боки позападані а ребра, наче обручі на кадовбі, повипиралися й сторчать . . . . Бродить собі скотина й шукаючи корму реве; ревіння йде по полю сумною тугою, ніби хоче більшого жалю додати людям.

«Татуню! татуню! подивись, які худі, нікчемні корови. Не такі як у нас в Галичині, а чи далеко! . . . от яка вийшла ріжниця . . . я ніколи сего не гадала!» — звенів срібний голосок Лесі; вторувало йому тяжке глухе зітхання отця Демяна.

Села . . . села походили більш на могилки. Здавалося, вїздиш не в селетьбу живих людей, а на гробовище, по котрому никають вартові поліціянти, та инде козаки. Живих людей не видко, наче десь вони поховались; тільки в корчмах, на порозі сіней звичайно, сидить товста сморчковата жидівка й ліниво плете свою пончоху . . . Мутними очима

зведе жидівка на проїзжого, гляне, знов встромить їх в пончоху . . .

Леся помітила, що навіть собак по селах майже не видко, а коли де й покажуться на вулиці, так ідуть якось непритомно, журливо, підгорнувши хвости . . . йдуть й жадне не гавкне на халабуду.

Пустинею, руїною, могилками віяло по полям і селам.

## VI.

Нарешті осівся отець Демян священником при соборі у місті Вольцях.

«Еге» скаже мені читатель, «деж то таке місто є? В жадній землеписі, на жадній карті його не показано.»

А мені що до того, ласкавий читателю, чи воно показано, чи ні?! Не я писав землепись, не я малював карту: це вже діло наших вчених та професорів нанести на карту славне місто Вольці; а я свідчу, що таке місто є, й не де иньде, як у «Конгресівці», а в доказ того маю у себе пашпорт з печаткою, що він був «явлений» в поліції. А коли вам і сього мало ще, спитайте у кого иньшого!

Нове місто — нові люде, нові звичаї. Призвичаюватися до нового міста, людей обставин

життя — не так легко й не так швидко, особливо в такому віці, як отець Демян і в такому духовому стані, з яким лишив він Галичину, який обняв його по дорозі в Вольці. До того-ж і саме життя того часу не приспособляло новим людям до знайомостей у Вольцях. Громадського життя цілком не було; або коли й було, то походило на життя в тюрмі, а що найліпше вже, так на життя в казармі. Поляки, цілком натурально, позамикалися, цуралися від усього, що тільки віяло або дихало Росією й російським духом. Наїзд війська, військових й цивільних урядників з Росії ставив своєю задачею «орядок и обрусеніе» і гадав те й друге завести інструкціями, циркулярами й иньшою паперовою зброєю, та — засланнями й утисками Поляків, ігнорованням і зневагою польських народніх і соціяльних, громадських звичаїв і всего польського. Тим то й товариське життя наїзду обмежувалося на сидження в канцеляріях над папером і чорнилами, або по вечерам над зеленим столом, картами й доброю «випивкою».

Про яке-будь людське громадське життя в такій військовій бюрократично-канцелярській казармі не могло бути й річи. А Коваль був призвичаєний до товариського життя, хоч трохи похожого на людське, на европейське життя. Тим то для нього на перших часах

життя у Вольцях було життям Робінзона на пустому острові.

Але минуло літо й під осінь сяк чи так Коваль завівся знайомими. Звісно, чоловік без всего обійдеться, а без чоловіка ні, хиба вже по неволі, коли доля закине його в самітну келію в тюрмі. Ковалеві-ж навпаки доля допомогла завестись знайомими. У Вольцях було вже кількох Русинів з Галичини: священник Салогуб, знайомий нам з першої частини оповідання авскультант Держак, укінчений фільозоф з львівського універзитета Блонський, Козловський, Григорович і правник Рахальський. Всіх їх вивіз із Галичини Селех. Крім Салогуба й Рахальського, котрий урядникував в якійсь канцелярії й правив за цензора, усі останні учителювали в гімназії, освічуючи польських дітей премудростями Ксенофонта, Овідія, Тукидіда и. т. д.

Яким чином вони вели освіту — то вже їх діло! Гімназисти Поляки не знали ні руської, ні російської мови; неофіти-учителі теж не навчилися ще по «російському», а польська мова на лекціях була заказана. Видима річ, що в тій науці мусіло бути щось стілки-ж цікавого, чудного, скільки й недогідного. Та що до того! аби йшла наука! В гімназії були ученники: ерґо повинні бути й учителі. Учителі навчали, ерґо ученники повинні були

навчатися й знали, що аква — вода, менза — стіл, Деус — Бог . . . і доволі! Учителі знали, що вони свою задачу, свій обовязок учити виконують свято й годі! Я таки мушу сказати, що отті учителі були занадто люде добросовісні й такі вдячливі, що й поміж російськими Німцями й німецькими Росіянами не багато таких можна найти. Добросовісність свою вони виявляли тим, що робили й те, чого навіть сам російський уряд не вимагав від них. Уряд платив їм за те, щоб вони учили дітей грецької й латинської премудрости, а вони від себе вже додавали до педагогії й політику: ганили польську мову, звичаї, вихваляли усе російське. В доказ своєї вдячливости вони самохіть, без жадної «пропаганди», ставали підданими Росії й оберталися в «православних».

Пізнався ще Коваль з Наумом Калантаєм. Калантай був полтавець, знався там з освіченими людьми початку 60-х років, брався з одним нашим письменником, але за це братерство лишився своєї посади того часу, як у Полтаві вихоплено в 1862 р. кількох людей й позасилано на північ. Калантай сів без хліба; а на руках була стара мати й дві сестри, обидві каліки. Де не кидався Калантай, не міг добути собі ні притулку, ні заробітку, аж доки один великий урядник не зробив

йому протекції й не запоміг примоститися на службу у Вольцях. Тут Калантай служив у губернаторській канцелярії; плату брав не велику, бо й посаду йому дали аби яку; але-ж ставало тієї плати перебиватися самому, матері й сестрам, котрих він так любив, що не міг жити без них і переправив у Вольці. Ні до якої політики, ні до якої «пропаганди Калантай не мішався; переписував собі папері й годі. Одначе-ж «раз добром налите серце вік не проколоне» — й у Калантая на вивітрилися, не прохололи ті ідеї любови до рідної України, до всего українського, котрими напоїли його серце в Полтаві. Тим то він радо витав й отця Демяна, особливо коли довідався, які у нього погляди й що примусило його перенестись у Вольці. Крім того Калантая вельми інтересувала Галичина, розвій національного руського життя, письменство; борення з Поляками й т. и. От чому він часто ходив до отця Демяна й швидко полюбив його, здружився з ним.

Вечерами в отця Демяна час був вільний; ранком він пильнував біля освіти Лесі; піклувався надоложити те, чого не міг зробити через тяжке злиденне своє життя в Галичині. Ото-ж тричі що тижня в хаті отця Демяна сходилося невеличке товариство його знайомих. Про карти тут і спомину не було. Бавилися

розмовами; а инколи Держак приносив свою скрипку й грав, а то й співали під скрипку. У Калантая був густий, гарний, «оксамітовий» бас. Отець Демян і Леся слухають було — не наслухаються Калантаєвих пісень. Сама Леся теж мала добрячий голосок і співала.

От незабавом буде в нас театр, сказав раз у вечорі Калантай, розповідаючи новинки.

Чи правда? спитала Леся. Отця Демяна на той час не було в цій хаті.

Вірно, та ще, здається, український. Бачте, губернатор додумався, що так «жити скучно», треба чимсь забавляти людей . . . Ну зараз театр, але який? Вибрав невтральний — наш. Та й тут ще гадає приплести політику обрусенія. Спершу-б то гратимуть чисто українські твори; Поляки привикнуть; — Тоді потрошки поневеличкому якому жарту, додаватимуть російського, та трохи-потрохи й цілком перейдуть на «россійскоє». А Поляки-б то так призвичаяться тимчасом, що ходитимуть і на російське!

Дурна думка! відповів Держак: ніколи цього не буде! Не така ненависть поміж Поляками, щоб стали вони ходити до російського театру.

Певна річ; але нехай собі робить . . . на те він «господар» губернії; «його сила й воля!» відповів з іронією Калантай.

## VII.

Наступив листопад.

До цього часу тішився Коваль тим, що не випало жадного случаю, котрий би став якою суперечкою в його релігійному погляді, в його відносинах до світського, або духовного уряду, або котрий примушував би його почти на щось таке, що не годилось би з поглядами його як священника, або як руського чоловіка. Фактів невідповідних руській релігії, невідповідних інтересам народу, не можна сказати щоб не траплялося; губернатор не соромився в своїх розпорядках; але ті факти якось обходили Коваля і прямо до нього не чіплялись. Він промовив вже кілька проповідей в соборі; політики він в них не займав, але стоячи лиш на религійно-моральному грунті говорив вельми гарно. Про його проповіди пішла поговірка навіть між Поляків. Російський «наїзд» і собі вподобав проповіди Коваля й говорив про них, але ще більш говорив про Ковалеву дочку, про попівну, про Лесю, про її «незвичайну красу».

Я доси не сказав, що Леся, хоч і не була «незвичайна краса», але в самім ділі вона красива: невисока, трошки більш середнього росту з гордою, величавою постаттю; з круглими

наче виточеними плечицями; з станом «хоч перещіпни». Коли вона йшла, вона своєю ходою нагадувала гордо пливучого поводі лебедя.

Лице Лесі не було особливо біле, навіть трохи смагляве, покрите густим, ніжним румянцем. Роточок маленький; зза коралевих губ визирали два ряди узеньких і білих-білих мов сніг зубів. Але мені здається, що головнійша краса, саме зерно її сиділо в великих чорних оксамітових очах! . . . Що то за очі були й як корилися вони Лесі! Розкрие вона їх, гляне на одного й сипне таким полумям привіту, ласки й щирости, що чоловік прямо аж тає, наче сніг о півдні від проміння весняного сонця. Глянуть ті самі очі на кого другого й повіє з них такими холодними гордощами, таким морозом зневаги, що чоловік так і застигне, наче віск на морозі.

Високе, пряме Лесине чоло виявляло собою й додавало її лицю такий вираз, котрого не перекажеш словами й котрий належить її тільки самій, більш ні в кого не зустрінеш такого виразу. Густе, незвичайно мягке й довге волосся покривало Лесину голову, аж вилискувалося своїм матовим відсвітом. На кого глянула «в усі очі» хоч раз Леся, той ніколи вже не забував її погляду, її очей . . . А коли Леся стояла в церкві й молилася, так ставши

проти неї можна було не лишень задивитися на неї, а забути всіх святих і молитися до неї! . . . Не диво, що молодий учитель Держак закохався в Лесю!

В довгі осінні вечері Держак просижував у Коваля.

Леся хоч безмежно любила свого тата, але вона була вже в тій порі, коли серце молодої дівчини вимагає цілком натурально иньшого кохання. Тим то й серце Лесі стало хилитися до Держакового серця, а до того треба незабувати й то, що Держак із себе був моторний парубяка. Одно було у нього, що не подобалося Ковалеві: Держак був вельми вельми неговіркий чоловік, але Леся на це незвертала великої уваги, та може й зовсім цього не помічала; з нею Держак говорив більш очима, своєю скрипкою, піснями й читанням книжок.

Отець Демян добре бачив, що Держак і Леся закохалися, але щож тут дивного або неприятного? діло цілком натуральне.

«Лесечко! — мовив раз отець Демян, коли Леся сиділа мовчки, згорнувши руки й витала десь у своїх мріях — скажеш мені правду, коли про щось спитаю?»

«Скажу, татуню!» відповіла Леся й почервоніла.

«Ти кохаєш Держака?»

Леся замість відповіди обняла тата й прилипла губами до його щоки.

«А він тебе?»

«Він не признався мені . . не тямлю . . не питала його.»

«Не швидко може й признаться, бо він чоловік дуже скритий.»

«Вам, татуню, він подобається?»

Коваль зупинився: у нього не було великої симпатії до Держака, але він не хотів цього сказати Лесі, щоб не образити її. Він відповів:

«Чоловік він добрий, освічений . . .»

Леся не вдовольнилася такою відповідею, одначе не розпитувала більш.

В кімнату війшов Калантай.

Звичайно поздоровкавшись, Калантай починав росказувати новинки.

«Музика наша покидає нас,» — промовив Калантай.

«Яка музика? хто покидає?» питав Коваль, не догадуючись, про кого йде річ.

Держак переноситься до Київа!

«Правда!» в один голос запитали Коваль й Леся.

«Сьогодня прийшла бумага . . . він хиба не хвалився вам?»

Не чув ні слова . . . .

Бач, який скритий! він ще з літа почав клопотати про це . . . Звісно, кому не охота перейти в Київ? . . . тут просто село, коли порівняєте до Київа . . .»

Отець Демян замовк, а Леся пішла у другу кімнату . . .

Щось невідоме доти Лесі вщипнуло її за серце: вона сама не тямила, що з нею; то була не ревність, не біль зневажливого кохання, а якась незрозуміла досада, прикрість.

Згодя прийшов Держак. Леся не вийшла до нього.

«До Київа переноситесь?» спитав Держака Калантай.

«А ви це як знаєте?»

«Як же мені не знати, коли через мої руки мусить іти приказ, щоб видати вам гроші на дорогу! . . .»

Держак затвердив свою поїздку. Отець Демян поздоровив його.

Другого дня в ранці отець Демян аж зляквся глянувши на Лесю, так змінилося її лице.

«Ти нездужаєш, донечко?»

«Ні, тату! у мене ніщо не болить.»

«А серце? . . . ти плакала?»

Леся мовчала. Отець Демян не тямив, чим втішати доню: він знав, що словами не вті-

шиш; він на скрізь бачив, що діється в серці його коханої доні.

Того дня в вечері Коваля не було дома. Леся сиділа сама й сумувала. Вона не дорікала Держакові: «за що? хиба він признався, що мене кохає?» гадала вона. «Я помилилася - мені здавалося, що він мене кохає», хотіла вона думати, але серце не дало цього погадати й шепнуло: «ні, ти помиляєшся, він тебе кохає.»

Леся сиділа схиливши голову на стіл; думки одна за слідом другої роєм снувалися у молодій голові, але ні одна не задержувалася там; прилітала й зараз вилітала.

«Добрий вечір!» почувся Держаків голос

Леся здрігнула, встала й мовчки подала Держакові руку.

Час ішов; закохана пара перекидалася словами, але стала розмова, яка велася між ними ще недавно, не завязувалася. Держак мучився, наче що хотів сказати й не тямив з відкіль зайти . . .

Леся бачила, що Держак занадто замислений, стривожений, й гадала собі, що це він зі страху перед рішучою хвилею; вона сподівалася, що от от Держак розкрие свій рот і пустить відтіля те слово, котрого бажає Леся, й котре, здавалося її, сидить там на прикові й рветься вилетіти.

Держак мовчав і водив очима по стінам, по стелі, ніби там шукав собі підмоги . . . Леся не видержала й промовила:

«Коли-ж ви виїздите до Київа?»

Держак змінився на лиці, почервонів і глянув на Лесю.

«До Київа? напевне ще не знаю . . . До нового року не поїду . . .»

На серці у Лесі полехшало, а в голові мигнула надія . . . ні, не надія, вірніще мовити, тільки якась догадка . . . Леся сиділа й чула, що Держак не спускає з неї очей, й звела свій погляд на долівку. Її починало втомляти, сердити, що Держак знов замовк. Леся дістала з вікна якесь шитво й нахилилася шити, але серце билося у неї так, що голка танцювала у пучках. «Господи!» думала Леся: «не вже-ж не наступить бажана хвилина? я її так довго вижидала, а вона . . . ни вже-ж не прийде? . . . Говори бо видше! чого мовчиш? Татусь прийде . . . перебє . . . при ньому ніяково признаватися . . .»

Чисте серце Лесі, налите до верху першим святим коханням, тремтіло, билося, теряло терпіння . . . Зачну я сама розмову «подумала Леся й промовила:

«Десь довго забавився татусь.»

Держак прокинувся, ніби з просоння, ніби якась іскра упекла його. Він скочив з

місця, став перед Лесею й тремтячим голосом промовив:

«Лесю! ви бачите . . . я люблю вас . . .»

Леся закрила лице шитвом й мовчала. Держак почув у собі незнайому доти силу сміливости, потребу говорити.

«Лесю! промовте: ви мене кохаєте?»

Відповіді не було . . . Держак нагнувся, взяв тихенько Лесину ручку і поцілував її. Леся скочила з канапи й побігла в другу кімнату. Держакові почулося ридання . . . Справді напружені Лесині нерви не видержали, слези радощів полилися цівкою. Леся плакала, але чула, що її на душі стало ясно, на серці легко.

«Лесю! мовив Держак,» — стоячи на порозі й не сміючи вступити в другу кімнату, де не було світла й з відкіля йшла луна Лесиного плачу . . .

«Лесю!» промовив Держак вдруге. Відповіді не було. Держак стояв немов тороплений.

«А де Леся?» несподівано біля ушей Держака почувся голос отця Демяна. Держак мовчав.

«Та що це з вами?» питав отець Демян: — «де Леся? . . . Боже! чи не сталося чого з нею? де вона?»

Коваль хоч й догадувався, що воно й до чого, але-ж батьківське серце не могло не стрівожитись, особливо, коли він почув, що Леся плаче . . .

Через годину отець Демян, Леся й Держак сиділи за столом, пили чай, весело розмавляли. Держак посватався, Леся згодилася. Отець Демян порадив весілля відложити на літо.

## VIII.

В самому кінці року Коваля настановили місцевим деканом, а сучасно тому й Держак подався до Київа. Леся звичайно трохи журилася, але вона втішала себе тим, що недалеко Великдень — тільки три місяці! — Держак обіцяв на Великдень приїхати до Волець.

Ні отець Демян, ні Леся нікому не хвалилися про змовини з Держаком, але Калантай про це відав; його досвідчений погляд не змилив його. Це нічого нікому не шкодило. Калантай ні сестрам ні матери ні слова про це не промовив, а Ковалеві або Лесі так і виду не подавав про те, що він знає . . . Він став ще частіще ходити до Коваля, й ще сердечніще, приязніще обертатися до отця Демяна, а особливо до Лесі. Він радів за неї радістю щирого приятеля, брата, хоч часом, коли він ду-

мав собі про Держака й Лесю, на чолі його пробігали сліди тужливої гадки й лице становилося неспокійним, сумним і суворим.

Сам отець Демян не загадувався про будуччину Лесі: «вони любляться й досить! щастя в любові! . . . а що до економічного боку, так Держак стоїть на добрій дорозі . . . стане на прожиток; а от і я, дасть Бог! виплачуся з довгів, так запомагатиму ім; плата мені йде добра, а мені одному чи багато там треба?» Одна гадка иноді гризла його: як він житиме без Лесі? В Київ йому перейти не можна, там уніятів нема, а без Лесі жити буде тяжко, він не навик без неї . . . Алеж не можна ради його вимагати від Лесі, щоб вона не виходила замуж . . . річ не можлива! . . . «Е! дасть Бог, якось зладиться! Може при Селеховій запомозі Держак перейде директором куди блище до Волець, а то й у самі Вольці.»

Так тішив себе Коваль, не догадуючися, що вже підходять чорні хмари, котрі закривають собою його край-небо! Йому не здавалося, щоб наступившу в його життю годину спочинку, котру хоч трохи можна було порівнати коли не до веснянного, так хоч до осінного ранку, могла швидко змінити пережита ним, або ще й темніща ніч! . . . Він гадав собі, що в його життю тільки що починає розвиднюватися й мусить же наступити й його

день! . . . не може бути, щоб знов не довелося йому бачити свій день, щоб ніч наступила перш, ніж мине день.

В природі, в життю нашої планети, конечно, воно так не ведеться; але що до життя людей, так тут часто трапляється, що після ранку наступає слідом за ним темна глупа ніч, а де в кого так і все життя переходить ноччю і хмарами, не бачивши не світу, ні ранку. О! сколько єсть безталанних людей, в життю котрих ні разу не дніло, ні разу не свитало! . . . сама тільки ніч!

Чудним початком почали підходити житєві хмари до життя отця Демяна!

Небавом після нового року, вертаючися в неділю з церкви до дому, побачив він на паркані приліплену театральну оповістку: «Трупою руских акторів сьогодня дана буде оперетка «Наталка-Полтавка». Прочитавши отець Демян й зараз же повернув до театру й узяв білєти собі й Лєсі.

Нічо з такою силою, енерґією не будить в серці члоовіка святого чувства патріотизму, як рідне слово, національна пісня, музика! Нічо в світі так не облагороднює, не гуманізує людського чувства, як рідна поезія чи в пісні, чи в музиці, чи в живому слові. Нема другої сили, рівної сили, як у рідної пісні! Вона під-

німає чоловіка, підводить, підносить його до істинновеликих подвигів на добро людей!

Коли скінчився терцет Терпелихи, Наталки й Виборного, Коваль не міг сидіти, він встав і що сили бив у долоні й викрикував: біс! біс!

«Пан-отче!» торкнув його з легка «поліцмайстер.»

«Чого ви?» сердито спитав його Коваль досадуючи, що перебив його райовання.

Вам не можна бути в театрі, мовив нишком «поліцмайстер».

«А це ще чому так? не чоловік я, чи що?» з великою дивовижею питав отець Демян.

«У нас закон забороняє духовеньству ходити в театр . . . зробіть ласку, вийдіть . . .»

«То закон забороняє у вас православному духовеньству, а у нас можна . . . я-ж не православний, я уніят!» — суперечив отець Демян.

«Не моє діло розбірати, моє діло дивитися за порядком . . . я бачу не порядок і повинен відвернути його, щоб не спокушувати публику . . . Прошу вас, вийдіть з театру.»

«Не вийду, доки не досиджу до кінця це образа . . .»

«Гірше буде, прошу вас!» домагався поліцмайстер.

«Сказано не вийду . . . ідіть! не мішайте мені слухати.»

Поліцмайстер відійшов, але вернувшися за кілька хвилин, завізвав отця Демяна в льожу до губернатора.

«От морока!» бубонів ідучи Коваль — не дадуть й послухати; нехай би вже скінчився акт, тоді-б і звав собі . . . Як то незвичайно! . . .»

Губернатор мокрим рядном накинувся на Коваля: «Як ви сміли в театр ходити, та ще мого приказу не слухати!»

«Наші канони не забороняють . . . навіть й сам митрополит у нас . . .»

Губернатор плигнув з свойого міста забув, де він, забув, що він не в себе в кабінеті, й гукнув:

«Що мені ваші канони! у нас свої канони: «Сводъ законовъ!» Що мені ваш митрополит! я ваш митрополит . . . Вон! зараз вон з театру!»

Коваль вийшов наче опечений! йому нічо подібне й у сні не снилося! . . . Нема на що говорити, в якому духовому стані вернувся Коваль до дому, як він провів ту ніч.

## IX.

У вечері вербної неділі наш знайомий Держак сидів в роскішно убраній гостинній кімнаті київського банкира Німця, вихриста

з жидів Гельдмана, палив дорогу цигару, смакував чай і впивався розкішними обставинами великої кімнати.

Гельдманови хоч було вже літ під 50, але він був самим сучасним тоді чоловіком у Києві; плодом самої новійшої формації російського прогресу й цивілізації.

Гельдман чоловік такий типичний, звичаї його й моральний орґанізм такі цікаві, що було-б великим гріхом не пізнатися з тим чоловіком близше.

Прадід його перейшов в Росію з Прусів, ще за Петра III. і був у Петербурзі собакобоєм. Дід не вподобав свої професії, подався на Україну й примостився у якогось пана в Чернигівщині спершу за фактора, а далі за винника; сина свого Лейбу, як тільки минуло йому 18 літ, він вирядив у Чернигів, дав йому щось там грошей й посадив на ринку міняти гроші. Лейба потім примостився у горільчанний відкуп і вмираючи лишив синови Берку кілька вже десятків тисячів. Більш дітей у Лейби не було. Беркові тісно вже було в Чернигові, його тягло до Київа; але в Київі в той час жидові не можна було жити, а Беркові не хотілося вихрещуватись в православє: він вихрестився в лютеранство! . . . записався в купці, розпустив своє павутиння снував де

міг, жав де не сіяв, завів у Київі банк і в час мого оповідання він був популярним «честнѣйшимъ» чоловіком, добрим «обрусителемъ», жвавим панславістом й товаришем славян«ского окмітету. Сімя його складувалася з старої й сухої жінки, дочки 12 літ і сина, хлопця 16, та якоїсь жінчиної «небоги» дівчини літ зо 20. Син Гельдмана вчився у ґімназії. Батько силкувався зробити з нього ученого й тяг до універзитету; але природа й сам син більш слухали волі «духа часу», а дух часу тягнув молодого Гельдама до банкових ґешефтів, до наживи. Одначе батьківська воля й кишеня неремогли й за шість літ дотягли молодого Гельдмана яж до четвертої кляси клясичної ґімназії. Тут Гельдман сидів уже другий рік; се-б ще дарма, але на лихо «Юлій Цезар» ніяк не вживався в голові кандидата на «великого ученого». А ще, на більше лихо, в четвертій клясі треба здавати іспит за всі читири кляси. Директор гімназії — з моравських Чехів — хоч і щиро поважав кишеню старого Гельдмана, бо до того-ж і сам був завзятий панслявіст, але мусів натякнути Гельдманові, що треба когось взяти, щоб у голову будучого вченого заправив хоч трохи «Юлія Цезаря», а то, либонь, на іспиті погано буде . . . А на третий рік навіть і сину Гельдмана не можна лишитися в тій самій клясі.

Як раз саме в той вас прибув у Київ Держак і вклонився директорові, просячи приватних лєкцій. Директор вважав своїм обовязком, одним замахом прислужитись двом «братам-славянам» і пораяв Гельдманові приставити до свойого сина ментором Держака. От Держак і осів у домі банкира.

Банкирові подобалося, що Держак «такий чоловік розумний, тихий, ввічливий й старших вміє поважати» й що дня Держак обідав і пив чай у банкира, проводив вечір у розмові з банкиром, або з його «жінчиною небогою», білолицею, біловолосою, голубоокою Амальхен. З першої доби Держак майже й не примічав Амальхен, навіть і тоді коли вона сідала до рояля й пищала німецькі романси. Держак не міг відвести очей від тих розкошей, котрі били йому в очі на кождому місті в домі банкира! Куда-ж йому було звертати очі на якусь маленьку мізерну Німочку, коли срібло, бронза, золото, оксамит, кришталь не виходили у нього з голови а до того в серці у нього стояв образ Лесі! Може-б і ніколи Держак не звернув уваги на Амальхен, коли-б раз, після того, як вона пропищала з великим почуттям «Ду, ду лібст міт мір», Гельдам, пускаючи пахучий дим з цигари, не промовив, ніби сам до себе:

«Безталанна Амальхен! наділила тебе

доля золотим серцем, ніжною душею . . Й віно маєш добре, та не трафляється твій жених . .»

З того часу Держак став придивлятися до Амальхен, згадав, що він вміє грати на скрипці. Амальхен упросила його принести скрипку й заграти з нею; вона на роялї а він на скрипці.

Минув місяць. Держак почав стрічатися поглядом з поглядом Амальхем; він не шукав її погляду, ні, він хотів лишень порівняти силу й вираз голубих німчиних очей з силою й виразом чорних очей Русинки. Спершу йому здавалося, що їх і рівняти не можна . . . Тиждень, другий й Держаку здавалося, що хоч в очах Лесі більше огню, більше сяєва, але й в очах Амальхен єсть тепло а нема темряви . . .

Першого місяця Держак двічи написав до Коваля; другого на силу зібрався на один лист . . . часу не було вільного . . . «Юлій Цезар», Дельдман, Амальхен, ґімназія мало хиба на них треба було часу?

Раз після доброго обіду й склянки якогось доброго старого вина так завіряв сам Гельдман «райнвайну», Гельдман потягуючись в кабінеті, промовив до Держака:

«Гарно у в Києві?»

«Гарно,» відповів Держак.»

«Ліпше, ніж у Львові?»

Держак усміхнувся широко на увесь рот.

«Як для мене, мовив далі банкир, так нігде в світі нема так тарно, як у нас в Київі. Живе чоловік наче в Бога за дверми, ніякої політики не знає, вона його не трівожить; начальство за всіх і за все піклується, а ти собі спокійно працюй, та заробляй! Аби охота та здоровля, а розгорнутися робочій голові єсть де . . . не те що у вас там в Австрії.»

«Се правда!»

«Чого чого я не розумію, так того, що оттакі освічені, розумні, поважні іноземці як ви, мало користуєтесь на тій ниві, яку ставить вам Росія, а все біль через те, що . . .»

Гельдман помітив, що Держак впився в його слова, й щоб більш зацікавити його, пірвав свою річ.

«Ви не договорили . . . мені цікаво . . . я-б хотів послухати вошої поради . . .»

«Та от, коротко кажучи, приміром ви! . . ну, учителюєте тут за яких 750 рублів. А хиба ваша світла голова стілько могла-б заробити? В десятеро більш!»

Держак аж рот роззявив і спитав:

«Яким же чином?»

«Так, що я на вашому місці зараз приняв би наше підданьство, православє, відрусився би, а ми-б вас зараз примостили в банк . . . ну, а там дорога широка . . .»

«Та се-ж усе можна й без підданьства й без православя, аби ласка, аби протекція. За нашого віку релігія . . .»

«Е, ні! вибачте, перебив його Гельдман: у вашому стані реліґія багацько значить; от ви уніят, а в Київі нема й не буває уніятського священника. Як же ви пробуватимете без сповіди й святого причастія. Ось послухайте моєї ради . . .»

Кілком залізла в Держакову голову Гельдманова порада. Нові думки, навіяні розкошею Гельдманових обставин, його порадою, не давали Держакові спокою! «Наживитися, порозкошувати, забезпечити своє життя, кому це не мило?» гадав Держак і що дня більш і більш потопав, загрузав в цих думках. Не диво-ж, що з ними він забув про свою обіцянку приїхати на Великдень у Вольці . . . А після завтра й великдень! . . .

Тимчасом Леся мучиться сподіванням! З страстного понеділка що дня вона дожидає Держака; що дня її нерви наче в пропасниці. Чим близше підходило до великодня, тим бажання побачити Держака становилося більш нетерплячим, пекучим і тим дальше відходила, втікала надія на виконання цього бажання.

І до отця Демяна залізло в душу, дивлячися на доньку, чудне сумовання, й непроше-

ним гостем засіло у нього в голові. — «Щось воно те не так, щось воно та не даром гадав він собі, одначе боявся своїми думками, своїм передчуттям ділитися з Лесею.» Підождемо, все від Бога», думав отець Демян і силкувався не показати Лесі й виду, що він небезпечний.

Але Леся й без того не розлучалась з трівожним станом душі. Звичайні свої роботи в дома вона відкладала, а коли за що приймалася, так якось робота не давалася, з рук випадувала . . . От і великодна субота! все ще ждеться, сподівається. Кілька разів Леся відчиняла вікно й визирала на вулицю. «Нема! не йде, не іде . . .»

Смутно, журливо наступили й проходили в домі отця Демяна великодні свята! Один Калантай, прийшовши похристосуватися, розважив Лесю. Він довго сидів з нею, щиро сердечно розмавляв і коли він пішов, Лесі здалося, що після отця Калантай у неї самий щирий й вірний друг і що він добре тямить причину її сумовання.

## X.

Що суботи в «сальоні» генеральші вдови обрусительки Ольги Івановни П. збиралися у Вольцях «чистые Русскіе». Це не значить, що вони з діда прадіда були чистими Росія-

нами, що в жилах їх текла чиста російська кров. Чистими вони вважали себе як обрусителі. В «сальон» впускалися й люде иньших націй, але тільки такі, котрі в своїх поглядах визнавали, що в Росії повинен бути й не може не бути один тільки русскій народ. Коли-ж хто сміливий, або хто шуткома говорив, що нема на світі такого «русского» етнографічного типу, — «сальоновці», не довго думавши, відповідали:

«Нема, то треба його зробити.»

Коли хто вказував, що навіть сам уряд не вимагає такого неможливого перероджения народів Росії в якій ще невідомий російський тип, що уряд пильнує тільки щоб в Росії усі її народи визнавали себе вірними підданими, орґанічними одинотами держави, — сальоновці» промавляли:

«В Росії один Бог, один цар і повинна бути одна віра, одна мова, один народ.»

І ніякі супротивні доводи не допускалися в сальоні проти отсего символа сальонівської обрусительної віри.

Одної такої суботи в сальоні П. зібралося незвичайно багато гостей. Недалеко був день св. Кирила й Методія й тим то П. зібрала найбільшу громаду, щоб порадитись, як прилюдно та ще й з «пропагандою» відсвяткувати цей день? Порада ще не починалася, хоч на го-

динникy стрілка доходила вже до 11. — підживали ново приїзжого з Київа обрусителя, щоб розпитати у нього, як торік святкував цей день славянський комітет.

В сальон вступив мущина літ 35. Чисто виголене жовтовате й доволі проношене лице мущини виявляло якесь смиреніє, покірливість. Можна-б сказати, що цей чоловік тихше трави, низше води, що він сама правда й щирість, що від нього й муха ніколи не бачила образи. Все отсе можна-б сказати, коли-б в ямках очей цього мущини не сиділо два маленьких, кругленьких вугольків, від котрих світилося лукавством, фарисейством: очі його ніби говорили, що душа його зложена з грошей, й там, де вона повинна сидіти, лежить мідна копійка, — що в душі приїзшого тхне великою моральною вонею . . . Приїзший був одягнутий по останній моді, з проділом на голові від шиї через потилицю аж до лоба.

Звався він Іваном Карловичем Фукзон-Деньгином, але звичайно він відкидав німецьку назву й всі звали його просто Деньгином. Він був родом десь з під Глухова, де його батько мав колись невеличкий хутір з крепаками й служив по вибору дворян полиційним комісаром. Іван учився в товаристві з небіжчиком Лашнюком, котрий хоч і не товаришував з ним, відвертався від нього, од-

наче держав його під своїм впливом. Вступивши в київський університет в кінці 50-х років, Іван був самим червоним ліббералом, та ще й українофілом. Українофільська молодіж того часу винесла Деньгина на своїх плечах з університету, запомогла йому добути дипльом кандидата, а далі й посаду учителя в гімназії.

Вибухла польська ворохобня, а з нею потреба обруситєлів і славянофілів. Деньгин переміняв учительство на урядництво, став обруситилем, перейшов до табору панславістів, гнобителів всего українського, — зробився найзлійшим гонитилем українофілів. Видима річ, що такі метаморфози не шкодили «моральности» Деньгина, й моральність їм не шкодила: сама природа вже так єотворила Денгина, що він міг вертітися на всі боки, немов литовський ціп. Нехтуючи, гноблячи усе українське в Росії, він як і всі «чистыє» панславісти, ридав, вбивався над долею «братів» Русинів в Галичині, «задавлених Ляхами». З одного ока текли у нього слези, що Поляки в Галичині не дають розвитись й ширитися рускій народній мові, а другим оком Деньгин пильно додивлявся, бачив, щоб на Україні не йшли в народ книжки писані українсько-руською мовою. Одною рукою Деньгин писав в «День» Аксакова, в «Київлянин» Щуглина грізні статті проти гнобителів руської націо-

нальности в Галичині, а другою ще грізнійші доноси на своїх недавних товаришів і добродіїв українофілів, наводив на них державну зраду за те, що вони заходжуються над словарем української мови й навіть сміють твердити, що українська мова єсть осібна від мови московської. З відсіль вже Деньгин виводив український політичний сепаратизм, — і доти штовхав оттим сепаратизмом московського Юпітера-Каткова, доки той не друкував в «Московскихъ Вѣдомостяхъ» замісто попередних статей денунціяції Деньгина. Небавом ґенерал-ґубернатор Безак вмер; за нового ґенерал-ґубернатора мода на Деньгиних поменшала на часок в Київі. Тоді наш Іван підлабузнився до жінки свого приятеля Дугина, загнав його на той світ, сам одружився з нею й взявши її й небіжчикові гроші, пустився в Европу. Чи Европа не припала йому до вподоби, чи може тим, що жінка померла, грошенята вийшли, батьківщину давно ліцитували «за гріхи Івана в часи студенцтва», — певно не скажу через що, тільки Іван Фукзон-Деньгин вернувся з Европи до Київа, гадаючи тут знайти собі тихе пристановище . . . Вийшло не так! . . . Як не пильнували, як не крутилися панславісти, а не добули Іванові посади у Київі й на силу примостили його у Вольцях на послугу «возсоединенія».

Коли прийшов Деньгин, господиня сальону хотіла починати наради, але обернувшись до одного з урядників, спитала:

«А може заждемо ще? чи не прибуде губернатор?»

«Губернатор не буде, се я запевне тямлю, — промовив Деньгин: йому не до того розлютований такий . . .»

«Чого? чого?» — озвалось кілька голосів в котрих чути було й цікавість і притаєний страх.

«Там, бачте, випало таке, що й сміх і лихо, — мовив Деньгин: для мене це особливо, знаю, бо сталося ніби за моїм проводом; ніби то я хотів вказати, як мало звертають уваги на наше р у с с к о е діло ті, котрі стоять біля нього . . .»

Гості переглянулися один на другого; кождий гадав собі: чи не про мене це річ? А Деньгин говорив:

«Я ні сном, ні духом не винен, а все таки прикро мені, що на мене випало вказати на такий незвичайний промах; а не вказати я не міг, це прямий мій обовязок яко губернаторського урядника . . .

«Та, щож таке? що таке? роскажіть швидше!»

«Бачте, в такому великому й святому ділі як наше р у с с к о е діло, не можна припус-

кати жадної дрібноти; на все треба пильно дивитися, усяку річ треба сім разів приміряти, доки відрізати . . . Конечно без помилки не можна . . . на те й чоловік . . . Кінь на чотирох ногах, та спотикається . . . Але-ж ріжні помилки бувають! . . . Иньший недогляд чи помилка на вид нікчемна — а доведе до такого, що . . . ! От як і тепер! — Деньгин зробив спершу велике перелякане лице, потім розвів руками й додав: «Хто його знає, як його й направити тепер.»

«О Господи! озвалася господиня: роскажіть вже швидше самий факт, а то ви . . . а то ми всі згоримо від нетерплячки . . . Що таке?»

«Те, що вийшло дуже чудно: ніби то сам губернатор веде пропаганду проти восоєдинення . . .»

«Що ви?! що ви! строго й здивовижею мовила господиня: ви конечно, шуткуєте, а ми не призвичаєні в такому ділі говорити шутками . . .»

«Та я не шуткую; я говорю істину, як от воно випало . . . Нема річи, що всякому з нас прикро, а губернатору — в десятеро; бо ще зверху всего й наука, щоб обережніще вибирати людей . . . Правда Селеха не він посилав в Галичину, Черкаський, а все-ж і його вини є . .

Гості ще більш насторошили уха: цікавість було роздратована до кінця.

«То слухайте-ж!» мовив Деньгин і не почав розповідати, а робити іспит, випитувати своїх зацікавлених слухачів.

«Ви читали, тямите, отсю книжечку?» — спитав він таким голосом, яким фокусник, готуючись показати фокус добування в капелюсі вина, питає публику: «дивіться добре, тут нічо нема! капелюх порожний»!

Сальоновці глянули на книжечку.

«Народовѣщаніе», прочитала господиня: як же книжка добра й задля теперішнього часу як раз у пору, бо в ній сказано ясно, що органів не можна уживати в уніятських церквах. Тим то від губернаторів вона й розсилана скрізь по селам, до попів.

«Вибачте мені, коли скажу, що ви на вряд прочитали книжечку до кінця, бо тоді-б помітили, яка вона лиха, яка вона шкідлива русскому ділу! . . . Се мур проти «возсоединенія» уніятів!» — скінчив докторально Деньгин, трясучи в руці книжечку.

У гостей, особливо у господині, лиця повитягались в двоє, очі поширилися й пускали німі погляди дивовижі. А Деньгин, радіючи злісно, говорив:

«Слухайте, я читати-му з тої книжки розповсюдненої приказами губернатора: «Аще убо

возможно спасти душу, не повинуясь главі церкви католическія, святѣйшому папѣ римскому?» — Отвѣт: «Никакоже, бо сам Господь нашъ Іисусъ Христосъ рече: ты єси Петръ» . . . Доволі й сего . . . Тепер розумієте? . . . Яке-ж тут може бути «возсоединеніе» уніятів з православєм, коли ми самі, наша власть твердить їм, що неповиючись папі не можна спасти душу? Питаюся: можна сподіватися, що уніяти підуть проти папи? Уважте — в який стан ми самі отсею книжечкою попхнули уніятів?!» Деньгин замовк.

В сальоні стояла тиша могилок. Господиня наче застила з роззявленими губами.

«Та відкіля же взялась ся книжка, хто її порадив? скрикнула, наче з просоння директорка дівочої гімназії.

«Ха, ха, ха! реготався Фуксзон: от в тім то й вся комічність! . . . Післали до Львова якогось Селехя, йому там в «Народному домі» якийсь чи Гловень, чи що — й підніс отсю книжечку й прираїв яко корисну проти органів! . . . Селех обіруч за неї! Надрукували не прочитавши . . . розповсюдили . . . а тепер глум один . . . .

Господиня пустила острим епітетом на Селеха, а директорка аж позеленіла й промовила:

«Ах! отті «хахли»! Недаремне я їх ненавижу . . . От і в мене в гімназії завівся один такий з Київщини, так той просто трохи не на стіну дереться, та репетує, що ми своїм «обрусеніем» нищимо культуру!!»

«Се той Ревицький?» спитала господиня.

Він же! ой і надоїв мені своїм гуманізмом. З Поляками гуманізм! чи чув хто з роду?!»

«Ревицький добрий педагог!»

«Поперед всего нам потреба добрих слуг нашому р у с с к о м у ділу, перебила директорка . . . Ну, та вже не довго! от тільки поїду до Варшави, я його позбудуся, я його вижену, я розпишу його на всі боки.»

«Одначе —, питала господиня у Деньгина: — щож буде далі з таким казусом?»

«Не знаю, чи послухають мене: я радив нишком та тишком відбирати книжку назад . . . конечно усьої не відбереш, бо вона ніщо иньше як вода на млин Поляків. По мойому, справу возсоєдиненія час би вже ясно поставити.»

«Щож губернатор?»

«Казав порадитись з якимсь Ковалем.»

«А! се тутешній декан . . . і що в йому знайшов таке губернатор?» — говорила якась дама.

«Гм! що? — відповіла директорка: — хиба не знаєте? красавиця попівна . . .»

«А правда, що красавиця! та ще яка, просто намальована! шкода, що попівна, а то-б варто було її до нашого гурту» — мовила господиня. Фуксзон підняв голову й настопорпив уха.

«От ви чи й бачили де таку красавицю?» піддратовувала його господиня.

«Та, бо! — вставила директорка — не всякий її побачить, хиба в церкві деколи. Гордячка, пиха така, не підступна.»

Бесіда, звернулась на Лесю, переходила з уст в уста: жіноцтво зраділо, що попало на той шлях пересудів, на якому воно справді компетентне!

Фуксзон з тих пересудів завірився, що попівна справді красива, але не підступна й тяжка на нові знайомости. В його голові родилася гадка — хоч би що, а побачити Лесю, пізнатися з нею . . . Жіноцтво умисно дратувало його, що він хоч й «лев», але простої «ягнички» не покорить . . .

«Готов іти в заклад, промовив роздратований лев, що за місяць, не далі . . .»

«Що, що? закохаєте в себе попівну! . . . Ну, я ставлю хоч що, що цього не буде» — дратувала Деньгина клясна дама з дівочої гімназії.

Годинник вдарив тричі.

«Пора із двора . . . добраніч! . . .» прощалися гості.

«А щож ми так нічого й не врадили про кирило-методієвське свято? — жалкувала господиня — а все отсе через вас та через попівну,» додала вона, протягаючи Деньгину свою суху руку, злісно, дивлячись на нього й привітно усміхаючись.

## XI.

Іван Фуксзон-Деньгин хоч і вважав себе за чоловіка призначеного самою природою на «великі діла», одначе-ж та сама природа й з великими людьми часом витворяє дрібні річі й часом наче на глум примушує «великих» людей відірватися від «великої» роботи й заклопотатися несенітницею. Отож нема нічого дивного, що й голова Деньгина, заклопотана великими ідеями «обрусенія й вазсоединенія», не меншу набула собі роботу від цікавости й дратовання в сальоні. П. речами про Лесю. Не диво, що Іван став будувати в своїй голові пляни й дороги, щоб швидше пізнатися з попівною, швидше оборудувати «ягничку». Йому й на гадку не припадало, що галицькі «ягнички» хоч і не мають ріжок, а колються, та ще як колються!!

Кажуть: «Леся горда, не підступна!» Даремна річ! Хиба Іванові першина ломать дівочі гордощі! мало хиба він закохував в себе «непідступних»? О! цю музику він добре тямить! На яких тільки інструментах він не грав! яких тільки струн він не рвав а то-б то тут, з якоюсь Русинкою попівною! То він би не був собою, коли-б не заграв і на цьому інструменті! . . . та це-ж знищило-б його самолюбство, його славу яко «льва він цього не може знести! . . . його висміють отті» сальоновці.

І от Іван легкими, тихими ступнями, з усмішкою на широкім роті, ходить по своїй кімнаті й мізкує: «з чого й як почати?», щоб у серці попівни зразу забренчала хоч одна струна до нього, обізвався хоч один ніжний гук!

«Вона нігде», кажуть «не буває» . . . Ну щож? піти-б прямо з візитою до Коваля! Ба! як то можна! Деньгину, «великому чоловікові», альтер еґо самого губернатора — іти з візитою до якогось уніятського попа! . . . та ще, може статись, піп не виплатить візити! . . Ні, ні! . . . цього не варто й гадати.

Але сама доля змилувалася над Іваном. Другого дня ранком ґубернатор, позвавши його, почав ще раз радитись про отту навісну книжечку. Ґубернатор був з жандармів; чо-

ловік хоробрий й хоробрість свою добре засвідчив в 1855 році, коли, будучи ще капітаном, утихомиряв в Київщині бунт поміж кріпаками. Бачте, коли вмер цар Микола й стали приводити до присяги новому цареві, так якийсь становий, не тямлючи, що кріпаки не присягають, а присягають за них пани, привів до присяги і кріпаків. Разом з тим вийшов маніфест про «ополчення». А було це за часу кримської війни. Хтось пустив гутірку поміж кріпаків, що коли вони заприсягли, так з того самого перестали бути кріпаками й обернулися в козаків . . . Пішла неслухняність кріпаків, виник «бунт». Піднялася половина Київщини. Оттоді то й прославився наш губернатор — забивши кількох людей, кого кулями, кого різгами.

Але як не був хоробрий ґубернатор за часу «бунтів» з неозброєними селянами, хоробрість кидала його, коли він чим прошпечувався перед своїм начальством. Кинула його й цей раз. Він походив на тхоря, котрий вийшовши в ночі ловити курку, зустрівся з величезним псом!

Невеликої праці треба було Деньгину, щоб склонити губернатора на свою руку, до своєї поради. Зараз пустили потайний приказ поліції по цілій губернії, щоб нишком тишком відбирала «Народовѣщаніе». Згодився

він і на те, що вже час розпочати відкриту пропаґанду «возсоединенія». Але звідки й як починати? треба порадитись з попом, треба зазвати та улестити Коваля. Оттут то в голову до Івана небо післало щасливу гадку: іти самому до Коваля й покликати до ґубернатора. «Це не буде візита», гадав собі Деньгин, «і тільки велика шаноба Ковалеві» — шаноба, котрою він, Деньгин, одним замахом забє двох заяців: побачить Лесю й покаже губернаторові свою нічим необмежену прихильність до справи «возсоединенія».

## XII.

Тогож таки самого часу Леся сиділа з Калантаєвою сестрою у себе на ганку; ганок одним кінцем виходив на невеличкий садочок, другим в двір. З соняшного боку був він завішений сирим полотном. Вздовж ґанка стояли горшки з квітками, бо сама Леся й її татусь вельми кохалися в квітках. Біля невеличкого складного столика стояв невеличкий віденський канапчик і кілька дзигликів. З теплої години отець Демян і Леся проводили цілі дні на ганку.

Леся й Калантаївна щось шили й нагнувшись до шитва, розмовляли й не помітили, коли зайшов на ґанок Фуксзон.

Дома отець Демян? спитав він, вклонившись з таким шиком, з яким подобає «леву» котрий обїздив цілу західну Европу й добув собі серед своєї голови чималого місяця.

Ні, відповіла Леся спокійно й гордо глянула на Фуксзона, шик котрого викликав у неї чувство зневаги. Вона таки глибоко не долюблювала усяких «левів».

«Вибачте, що спитаю: де отець Демян?» спитав Деньгин, а очі його так і впилися у Лесю. — «Краса, справді краса», мигало у нього в голові: «такої краси я не стрічав . . . Все що говорили мені про неї, далеко не то що я бачу . . . Гордовита! иш! як міряє мене очима; але ся гордовитість ще більше додає її краси.»

«Десь на похороні,» відповіла Леся.

«Скоро вернеться?»

«Здається, бо вже давно пішов.»

Деньгину забажалось лишитися з Лесею; він не міг відвести від неї очей. Він промовив:

«Чи не були би такі ласкаві, щоб позволити мені оттут діждатися вашого татуся? Здається не помиляюся — ви донька отця Демяна?»

«Так! . . . прошу вас . . . сідайте . . .» Деньгин назвав себе по чину, по посаді, по імені, поклонився й сів.

. . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

Леся звялася за своє шитво. Пішла звичайна розмова про погоду, весну, про місто, про скуку.

«Певно, що ви за Галичиною не вельми скучаєте? питав Деньгин.

«Помиляєтесь . . .»

Деньгин почав вихваляти, що в Росії й навіть у Вольцях і ліпше й веселійше ніж де-будь в Галичині.

Може, але «в гостях добре, дома ліпше», мовила Леся.

«Вважайте, що ви не в гостях, а дома . . . Та й справді дома. Щож у вас там лишилося? Самі кажете, родичів там у вас близьких нема, татусь з вами.»

«Там лишився мій рідний край,» відповіла Леся підвівши високо голову, й з погордою глянула в лице Деньгину. Деньгин зрозумів, що «не на ту ступив» і почервонів, але зараз же поправився й повів річ про велике значіння любови до ріного краю.

На столі лежала книжка. Деньгин розгорнув «Кобзар».

«Це ви читаєте?» промовив до Лесі.

«Так.»

«Ви любите поезію Шевченка?»

«Я взагалі люблю поезію, але Шевченка — раюю.»

«А Пушкіна.»

«Починала, та мало розумію; не досить ще навчилася російської мови, от розмавляти цілкм не вмію.»

«Це тим, що мало буваєте в «русскому обществѣ».»

«Я тим мало й буваю, що не вмію говорити по вашому . . .

«Бач яка!» подумав Деньгин: «її не піймаєш на слові.»

«От прийде зима підуть вечірки в касині, весело буде; театр приїде. Ви конечно ходитимете. Ви любите театр?»

«Колись любила.»

«А тепер? чомуж ні?»

«Тому, що не можна . . . заборонено!»

«Хто міг би вам заборонити?»

«В Росії священникам не можна ходити в театр . . . Татусь не знав цього — ми пішли й набралися лиха.»

Деньгин наче не чув останніх слів і промовив:

«Хиба вже без татуся вам не можна?»

Щож мені за радість іти без нього? сидітиму в театрі й гадатиму, що мій любий татусь дома самотою скучає.»

«От як ви привязані до татуся!

«Нічого дивного! ніколи на довго не розлучалися.»

Прийшов отець Демян.

Деньгин попросив його завтра вранці до губернатора:

«По духовним справам йому треба вашої поради.»

«Може знов за що голову милитиме?» — наче шуткома, але з глибокою іронією спитав Коваль.

Деньгин завірив його, щоб був безпечним і прощаючись прохав його й Лесю приняти його до гурту своїх знайомих і позволити йому заходити до них інколи вечером.

«Просимо, коли не скучатимете у нас.»

«Який він противний мені!» — промовила Леся, коли Деньгин був вже за ворітьми.

«А мені, так аж плюнути хотілося,» — дивлячись на нього, промовила Калантаївна.

## XIII.

Ґубернатор незвичайно ввічливо зустрів і витав Коваля: той хижий звір, що виганяв його з театру, тепер обернувся не то в овечку не то в лиса. Він силкувався замазати те враження, яке лишив на отця Демяна в театрі; йому треба було тепер прихилити декана до себе, зробити його своїм помічником, загребати жар його руками. Тим то він заговорив до нього доброю руско українською мовою:

«Ми, говорив губернатор, один народ, одна сімя — й религія у нас повинна були одна.»

«Добре-б було, коли-б і на цілому світі була одна религія, відповів Коваль, й до того мусить колись прийти; бо один Бог, одна совість . . .»

«Так, так! але почин цього діла випав на долю» Росії. У нас усім религія вільно.» Отець Демян нагадав про тюрми понабивані роскольниками, нагадав заслання роскольників, орґани . . . А ґубернатор далі говорив:

«Религія, як і кождий людський заклад, не може не коритися проґресу; вона повинна проґресувати, инакше вона погибне. Головний принціп віри, її основні істини й догмати, — помічайте — головні доґмати, а не всі, конечно в віки не переміняться, але що до обрядовости, вона мусить іти за віком. От ми всі либонь не суперечитимете тому, що між унією а православєм вся ріжниця тільки обрядова?»

Декан і ґубернатор розпочали богословську дебату, котра скінчилася тим, що ніхто нікого не переспорив і ґубернатор нарешті прямо показав свої карти й завізвав отця Демяна запомагати йому «в такому великому державному ділі».

Декан похитав головою й промовив:

«В політику я не мішаюся, то ваше діло; моє діло — реліґія і я бажаю вмерти в тій вірі, в якій родився.»

Лисиця зникла й в погляді губернатора появився вовк; але він здержав себе й помимривши ще щось про єдність рілігій й інтереси російської держави, про волю царя, про його щедрости, добрість, про його «велику душу» й любов до своїх підданих, просив отця Демяна коли вже совість не дає йому вести самому повести пропаганду возсоединенія проповідею з церковної амвони, так хоч не мішати в цій справі другим.

Отець Демян вийшов від губернатора, неначе хто дав йому пощочину: лице горіло, в очах темніло.

Перед ним устали усі живцем її малюнки, які він зустрів по дорозі за органи: народні сльози кров, проклони, тюрми, Сибір . . . З другого боку деморолізація, підкупи й навіть пекло на тім світі! «Тікать треба, тікать назад в Галичину,» подумав він: «але як втечеш? чи дадуть пашпорт?» Та він же й виїхав без паспорта . . . Як тепер вернеться? Якими очима гляне? Що заспіває йому митрополит, консисторія, намісництво? що скажуть свої люде? А до того довгів ще половина не сплачена . . . чим сплатити? Чи навіть

житеме? що їстиме? А Леся як? Вона заручена, та здається . . .

Отець Демян! Отець Демян! не пізнаєте? окликнув його Деньгин.

Коваль підвів голову й промовив:

Вибачте! справді не пізнав . . . я таки й замислився: ґубернатор загадав таку загадку, що . . .

То ходім до мене розгадувати . . . Ось зараз і моя келія.

Ковалеві ніяково було відмовити, він згодився. Пройшовши ще трохи вулицею, завернули в кватиру до Деньгина.

Деньгин не знав, де посадити, чим гостити отця Демяна.

Натурально зайшла розмова про візиту у ґубернатора, про «возсоединеніе».

Ат! нехай собі возсоєдиняють! либеральничив Деньгин, вам що до того?! . . . умийте руки! Ваша хата з краю.

То-то, що ні, відповів отець Демян, набіжно глянувши на образ Матери Божої: мій обовязок стеретти свою релїґію, оберегати свою духову паству . . .

«Хиба-ж ви гадаєте, що я спосібен зрадити своєму обовязку?»

Вас не приневолюватимуть?»

Совість моя приневолить мене, кажу вам, наставляти своїх парафіян, щоб удержалися своєї релиґії.

«Я-б цього вам не радив.»

«Коли це мій обовязок . . .»

«Так, але єсть і другій на вас обовязок, наложений интересами нашої держави, нашої політики . . .»

«То як-же ці обовязки помирити, коли один виключає другого?»

«Ат, якось помиряться.»

Деньгин поставив пляшку доброго вина, закуску й завізвав до них отця Демяна.

«Дякую! з роду не вживаю, та час й до дому, донька ждатиме.»

Хара, що окутала Ковалеву душу, не зникла з його лиця, коли він вернувся до дому. Леси не треба було говорити, що в нього на души; вона з одного погляду зрозуміла, що тато мав якусь прикрість, одначе не тямила й не догадувалась, яку? й за що? Отець Демян розказав їй усе й знявш свою сутану, пішов у садок копатись у своїх квітниках. Але й квіти здавалися йому вже не такими милими й принадливими, якими були доси! Він глянув на одну повну рожу, котра сегодня тілько розпустилася й промовив у голос: «й квітка розпускається на те, щоб завянути й люде живуть на те, щоб вмерти . . . Квітка від-

цвітає, сохне, а квіти вічно живуть! . . . Чоловік вмирає, а люде невмірущі . . . люде не переведуться, не вимруть во віки . . .»

Отець Демян присів обполоти якусь квітку, але й тут думка про ґубернаторску «загадку» не давала йому спокою. «Чи вжеж таки вони неволитимуть людей? може й . . . мене? Він кинув полоття й випрямившись промовив: «Е! ні! я чоловік вольний!» Він гордо пішов по садку . . . Під вишнею він намітив, що у павутинню гойдається муха й подумав: «оттакій й я вольний, оттак і мене окутало повутиння . . . О! Господи! дай сили, поможи мені випутатися з цього павутиння . .»

На зустріч ішла Леся кликати до обіду. Отець Демян помітив, що у неї на очах роса. Він нічого нъ промовив, тільки притулив її до лона й палко поцілував в одно і вдруге око . .

## XIV.

Деньгин став вчащати до Коваля вечерами: спершу він чув себе якось ніяково в товаристві такої «дрібноти» як Калантай, його сестри, попи, учителі ґімназії, але по троху він привикав і силковався не помічати сеї «дрібноти».

До того-ж власне самолюбство підбивало його ломити Лесині гордощі, Лесину пиху!

Самолюбство такого «великого» діяча було незвичайно роздратоване! скілько то на свойому віку зустрічав він жіноцтва й не пригадає ні одного случаю, щоб яка женщина встояла перед його залицяннєм, а тут ось якась попівна копилить губу, одвертається, не помічає його залицяння! Чим більше Леся одверталася від Деньгина, тим більше дратувалося його самолюбство тим більши голова його ходила ходором вигадуючи, яким би чином привернути симпатію Лесі?

«Аби мені хоч трохи її симпатії добитись, а там піде діло як по рівному.»

Спершу Деньгину здавалося, що всему шкодить Калантай, що Леся кохає Калантая; він почав придивлятися, висліжувати, ревнувати. Але незабарам один несподіваний Деньгином случай одкрив йому очи показав його помилку в погляді на відносини Калантая до Лесі.

Раз сидячи на ганку, Ковалеві гості розмовляли про красу природи. Розмова звернулася на красу Києва. Деньгин малював Київ, його гори, золоті верхи церков, Дніпро, й малював вірними й доволі поетичними кольорами й порівнаннями. З природи розмова перейшла на людей: стали ґоворити про знаємих в Києві.

«Есть там і в мене родимець і добрий знаємий, та щось довго нема про нього ніякої звістки.»

«Це хто такій?» спитав Деньгин.

«Учитель Держак,» — одповів Коваль: «обіцяв загостити до нас на великдень, а вже й Тройця минає . . . І не пише навіть.»

«Йому не до того тепер, мовив Деньгин.» Леся впилась обома ухами в слова Деньгина.

«Ви знаємі з Держаком?» спитав Коваль.

«Ще як добре знаємі!» одповів Деньгин: «він не що давно одружився з небогою багатого банкера велике віно взяв . . . запрошував мене на весілля, та клята служба не пустила . . . На тиждень до Тройці вони вінчалися.»

У Лесі затрусилися ноги. Вона почула, що по усему тілу бігають комахи, що на серці стало й нудно й палко. Вона забажала води, піднялася, щоб іти, хотіла ступити — ноги не слухають. Леся сіла й проти волі відкинула голову на спинку канапи. Рух і зблідле лице Лесі помітили усі гості, особливо Деньгин і Калантай.

«Що ти Лесю?» мовив полохливо отець Демян.

«Що з вами? що з вами?» питали гості.

Леся підвела голову й напружила усі свої сили, щоб перемогти, сховати свій

внутрішній рух, хвильовання своєї душі. Лице її з блідого стало червоним.

«Нічого! нічого,» — одповіла вона: «так щось трошки недобре мені . . але байдуже . . зомною це часто буває . . .»

Одначе гості бачили, що Леся сама не своя, й небавом розійшлися. Отець Демян добре зрозумів, що з Лесею . . .

«Татуню! проведіть мене на ліжко! я сама не дійду, нездужаю.»

«О! моя бідна дитино: — прошептав отець Демян, вкладуючи на ліжко Лесю. — Може-б лікаря?»

«Не треба, татуню! не поможе! . . . минеться само.» Отець Демян мовчки сидів у головах Лесі: його душили слези, але він мусів здержувати їх; з того було йому ще тяжше.

А Леси просто хотілося кричати від болю, від одчаю! Її перше, чисте, святе кохання було так зневажене, зобижене! Перед нею вихром крутилися дні кохання, день коли Держак признався їй в своєму коханні до неї, її самої кохання, її надія, її віра в добре, в людей, в чистоту людських замірів, в щирість і святість обіцянок — і тепер все отсе, вкрилося густими хмарами, розбилось, розлетілося! Тепер у неї нема нічого на світі, крім тата, нікого, кого-б вона любила кому-б вірила, до

кого-б прихилила серце, кому-б повірила душу! Леся заридала і вткнула лице в подушку, бажаючи сховати туди свої ридання.

Молода Лесина душа мало тямила ще людей й їх відносин в життю! Це для неї була, як мовити, перша наука життєва, а вона не відала, яка гірка й тяжка перша наука, перша та скеля обмани, об котру розбиваються наші перші надії.

Отцю Демяну здалося, що Леся заспокоїлась, заснула; він тихенько вийшов в другу хату, роздягся й ліг спати.

Але Леся не спала! Блідий, повновидий місяць зазирав у вікно малесенької кімнатки, котра була спальнею Лесі. Глибока тиша стояла в кімнаті. Леся лежала з розплющеними очима. Слези втишили трохи біль на душі й на серці. Пригнічений чувством розум починав, коли не думками дак сновидою, взрушатися у Лесиній голові. Серце починало шукати денебудь, у чім-будь втіхи. Але вчому її знайти? В молодій чистій душі похитнулися не дитинні вірування й надії, а корінь того святого чуства, котре скрашує життя людей . . . Літня ніч коротка. Незабавом почало дніти. Леся хотіла встати, йти в сад, на свіже повітре. Підвела голову — важка, ніби оловом налита до верху. Усе тіло чуло фізичну утому. Леся нагадала вчорашній вечір! . . .

Овва! чи вже-ж на віки загубилася отта минувшина з її надіями, й не вернеться?

«Донечко!» озвався ніжний голос отця Демяна: «як твоє здоровля?»

«Голова, тату, болить.»

Отець приложив долоню до Лесиного чола. Голова не горяча.

«Чи не випєш, доню, чаю?»

«Ні, тату! не хочу . . . Тату? чи то все правда?»

«На щож він обманював нас?»

«Він і сам себе обманював, доню! Кріпися! заступи тебе Мати Божа! не вбивайся доню!»

«Ні, татуню! я вже пережила свої муки . .» серця пережила муки, зневаги, але стревожений стан духовий що тільки починав виявлятися в фізичному організмі. Під вечір Леси стало так недобре, що мусіли кликати лікаря.

## XV.

Відкриття яке зробив несподівано для себе самого Деньгин, спершу втішило його. Але так втішається подорожний, котрому треба перебрити річку а він стілько першій брід перебрив! Багато Деньгин бачив людей, але мало знав людську душу, й йому здавалося, що

тепер, коли нема в нього на дорозі Держака, дак ніщо вже не перепне йому стежку до Лесиного серця. Помилявся чоловік! Не диво! він і себе самого не знав і ніяк собі не гадав, щоб Лесин недуг так вразив його душу! Що дня тягло його до дому декана; що дня заходив він довідатися про здоровля Лесі.

Коли Леся видужала й Деньгин побачив її вперше послі недугу, вона здалася йому ще милійшою, ще кращою. Вернувшись до дому він не міг заснути: Лесин образ стояв перед ним, розжервював його думки й чувство. Живо й ярко виявлявся перед ним кожний рух Лесі, кожний вираз її лиця, кожний погляд її очей. В ушах у нього бренів її голос, чулося кожде Лесине слово. Він заплющив очи, він силкувався заснути, а чувство розжарювало фантазію більши і більши. Якась невидима сила пхала Деньгина в свою минувшину. Зрушене чувство, розхвильований ум серед тиші в темній кімнаті, в котру лишень скрізь узкі щелини віконниць проглядував світ місяця, примусили зазирнути Деньгина в самого себе, в своє я. О Боже! як там темно, як там пусткою несе! скілько було нечистих, неморальних дрібних й бридких діл, а ще більше замірів! І щож? чого він добувся оттаким своїм життям, життям джигуна, лева? Деньгин почув що сором і жаль ґустою плямою окрив

його лице. Він аж стрепенувся в постелі. Довгій ряд обманених й зневажених ним людей стояв перед ним живим свідком . . .

«Годі так жити,» подумав Деньгин: «годі! Він почув справді потребу якогось иншого життя, почув, що серце його рветься десь инде. «Що-ж! гадав він: «я ще не старий чоловік, двері иншого життя не замкнено ще для мене, чомже не можу я стати иншим чоловіком? Чомже не можу я привернути до себе істинного щастя, істинної любови, надії, тихих радощів? Може вона мене полюбить, я буду працювати задля неї, жити її бажаннями: Чому ні?! . . . й тоді фантазія стала малювати Деньгину нове життя, з цею люблячою й любимою женщиною. Вперше з роду почув він в своєму серці отсе бажання й йому стало так тісно в хаті, так душно, що він скочив з ліжка й відчинив вікно. Ранкове сонечко цілою течією рожевого проміння влетіло в відчинене вікно.

Деньгин сів під вікном і знов замислився. Золоті, рожеві чисті як отсе проміння сонця мрії опановали ним. Так просидів Деньгин більши години, а далі встав, заходив широкими ступнями по кімнаті й голосно промовив: «Ні! де вже! не мені! Дурні мрії прилізли в голову! Не ті літа, а сили нема щоб ожити й знов почати жити! Розвіяв я свої сили . . . я вмер

задля такого життя, а мертві не оживають.» Деньгин гірко всміхнувся й на лиці його виявилася iзтома й нудьга. Він сів знов під вікном; сонечко й свіжий ранок знов поманила його до себе й знов забажалось йому любови.

«Вже-ж! мовив про себе Деньгин: або сяк або так, а попробую . . . Що буде, то буде!»

## XVI.

Леся нездужала цілих два тижні. Калантаївна увесь сей час перебувала в домі Коваля а Калантай не пропустив ні одного дня, щоб, не провідати отця Демяна. Між ними тілько й розмови було, що про Лесю й її здоровля.

«Більше в громаді, яко мога менше на самоті нехай буває Леся»: — радив лікар отцю Демяну, коли прийшов в останній раз до недужої — «та до того як мога більш на воздусі, та ще в лісі . . . Нерви, нерви у неї слабі, їх треба укріпити, а ліків на це в аптеці нема, вони в тій аптеці, яку виготовила сама природа. В ліс, в ліс! Там нехай сидить увесь день та вдихає чистий воздух.»

За такою лікарською порадою Коваль мусів що дня за доброї години послі недугу Лесі ходити з нею в ліс. Ліс був недалечко від моста але ліс маленький.

«Чи знаєте що? промовив раз Калантай: отсе поїдьмо ми завтра по ягоди в Богданівський ліс.»

«Далеко,» одповів отець Демян.

«Що там за далеко! година їзди. Виїде раненько, щоб на спеці не їхати, заберемо самовар, казанок, да там наваримо каші й проведемо цілий день.»

Калантаєва рада подобалася Лесі. Стали обсужувати збори, що й як взяти, хто добуде коней, кого ще закликати, щоб більше товариство було, і. т. инше. Аж ось прийшов Деньгин і собі пристав до ради, до гурту.

В ранці другого дня на широкій прогалині Богданівського гаю сиділо товариство, чоловік з десять мужчин і вісім душ жіноцтва. Калантай визвався господарювати; у двох з сестрою сидів він біля самовару й наливали чай. День випав палкий, горячий, так і обдавало варом. Легесенький вітрець хоч і повівав але мало приносив прохолоди; здавалося, що над гаєм висить якийсь намет, з котрого горячий шепет так і ллється на землю. Коли послі чаю розійшлися по гаю збирать ягоди, Деньгин не пішов, а вибрав собі захисток під густою липою, між двома кущами ліщини, й ліг у холодку.

Не скажу я, щоб він не думав лежачи, бо не можна назвати думками отсі споминки,

образи надії й мрії, які снувалися у нього в голові, наче пірясті хмарки на небі. Та й округ Деньгина природа викликала більше роботу серця ніж мозгу. Зелене листя коли-не-коли зашелестить легесенько й шелест його нагадає Деньгину шелест сукні якої дівчини. Десь у траві цвіркун, десь далі зозуля, ще далі чується голос і волжин. На листочку сидить божа корівка й дивиться на світ божий, а може й вона шукає собі пари?! . . .

Певно, що Деньгин, довго-б так пролежав, колиб, зза куща не показалася тонка, сухощава фігура Лизуна, молодого галицького Русина, недавно прибувшого до Вілець. Лизун, родом з Гуцульщини. Скінчивши університет, він подався до Петербурга, служив там недовгий час «докладчиком» у міністерстві заграничних справ, «докладаючи» те, що писалося в часописях про Русинів і Поляків. Тісно йому здалося тут: молоді сили бажали більшої роботи. Він скомпонував якусь записку «о способах пропаґанди православія»; записка подобалася й його послали вести пропаганду «возсоєдиненія уніятів», а ґубернатор приставив його в помічники до Деньгина. Але й самому Деньгину не було що робити, дак він і припоручив Лизунові висліжувати, «що думають уніятскі попи».

Виконання такої важної припоруки да-

вало Лизуну не тілько право, але й обовязок тертися між людьми підслухувати, випитовати й приносити до Деньгина пересуди й пльотки.

«Богато ягід набрали?» спитав Деньгин.

«Коли-б хоч на сміх, а то ні одної не бачив.»

«Е! то ви так невміло дивитесь . . . тут такі буйні ягоди єсть . . .»

«Може, але я не бачив.»

«Навіть такої ягоди, як Леся не помітили?»

Лизун вискалив зуби.

«Правда, краля? питав Деньгин: от ягода!» І помовчавши мовив:

«Але сидить . . ніхто не хоче зірвати . .»

«О! охочих би богато, дак не підступна-ж така . . . Глянеш на неї й боязко стане.»

«Подобається вам вона?»

Лизун тільки зітхнув.

«Щож! сватайте!»

«Гарбуза піднесе . . .»

«А взяли-б, коли-б пішла?»

Лизун знов зітхнув.

«Значить я не помилився,» подумав Деньгин. «Та що се-ж таке? . . . новий конець на мойому шляху!»

Він аж не влежав: скочив з міста й разом з Лизуном пішов на прогаловину, де стояли вози.

Незабаром прийшла сюди й Леся. Лизун став жалкувати на свою недолю, що не знайшов ягід.

«А я, дак повний кошик назбирала» похвалилася Леся.

«Щасливі ви,» — промовив Деньгин.

«Що ягід набрала?»

«Щасливому по гриби ходити,» — вставив Лизун.

«Я чув, — мовив Деньгин, — од старих людей, що кому таланить в грибах, тому таланить і в коханню! Чи це правда?» — обернувся він до Лесі.

«Хиба а знаю?»

«А хиба ви не кохали?»

Леся почервоніла трошки й мовчала.

«Я готов об заклад, промовив до Лесі Лизун; що ви й тепер кохаєте? . . .»

«А вжеж кохаю — татуся . . . І я знаю, що й ви закохані . . .»

«В кого? в кого?»

«В свою службу . . .»

Деньгин подивився на траву, а Лизун не зрозумів, до чого вела Лесина річ і мовив:

«Я розумію кохання иньше: любов до живого чоловіка.» І Лизун промовив цілий

відчит про любов: яка вона є, яка повинна бути, якою він вважає любов.

«Коли так, — спитав Калантай, — дак скажіть перш усего: самі ви кохали, чи тілько по теорії?»

«Ви хочете сповідати мене?»

Усі засміялися.

«Одначе-ж, одначе! — озвалося кілька галосів до Лизуна: — ви не дали відповіди, а нам справді цікава вона після того, що ви говорили зараз.»

«Я чоловік . . . що людське, те може бути й моїм. Сказав я й кажу в друге, що без любови не може бути щастя . . . але треба, щоб любов навзаєм. Що з того, коли я люблю, а мене не люблять?! . . . одна мука!» Він злегка глянув на Лесю. Деньгин помітив той погляд — кров захвилювалася у ньому.

«Чи не пора назад нам? — промовив він: — он як хмара суне, треба до дому, до дому.»

«Байдуже! ще погуляймо!» говорив Лизун.

«Ні, пора, пора! — мовив отець Демян: — Лесечко, дитино моя, будемо рушати. Крий Боже! застигне дощ . . .»

«Я готова . . .»

Деньгин сів на бричку до отця Демяна й сів проти Лесі. Всю дорогу він не зводив з неї своїх очей.

## XVII.

Рік-два в життю молодої дівчини ставить велику переміну, особливу в духовому розвою й поглядах на життя на людей, на їх відносини й на ідеали життя.

Леся з малку виховувалася лиш під в впливом і проводом отця; натурально, що головну течію цього впливу ставило релігійне чувство. Це чувство підперте ще убожеством, бідованням, виховали у Лесі безмежну любов до отця, покірливість долі й надію на милосердя неба. Вона сліпо надіялася й сліпо вірила і в Бога і в чесність людей.

Час пережитий в Вільцях, пережите нею кохання Державка, пережита зрада не могли не повернути Лесиних поглядів в други бік. Як саме життя так і перечитані Лесею книжки розгорнули її світогляд: вона стала сміливійше й яснійше судити; у неї проснулася потреба критичного аналізу, але вона чула разом, що аналіз у неї ще слабий, не глибокій, що у неї ще мало знаття, — вона чула потребу вчитися ще.

Перше в своїх молитвах до Бога вона просила лишень здоровля для тата, та для себе тихого, спокійного, семейного життя в любови. І вона вірила, що її прохання не мо-

жуть бути не задовальнені. Тепер на зраду Держаку вона хоч і дивилась як на кару Божу, але у неї ворушилося питання:

«За що кара? що вона вчинила достойного такої кари?»

Інколи Леся силкувалася одвернути від себе отсе питання, але-ж воно, як в'їдлива муха лізло до неї, копалося у неї в душі, вимагало відповіди.

«Який мій гріх? вчому мій гріх? що я заподіяла?» сповідала сама себе Леся й не маючи відповіди, знов починала молитися:

«Господи прости мене!»

Але в чому-ж було прощати її чисту, молоду непорочну?»

Не знаходячи «гріха» в своїй совісти, в своєму житю, Леся згадало, що «за гріхи родитилів караються діти» й стала споминати, розглядати життя свого тата: чи нема там такого гріха?

Поверховний погляд Лесі трохи-по-троху, ковзаючись поверх життя свого тата, пробирався в громадське життя, в сучасні обставини його й почав задержуватися на думці: чи не був великим гріхом переїзд її тата в Россію? Правда- там йому було жити тяжко; але чи не лежав на ньому обовязок сидіти дома, мучитися, страждати, але працювати задля народа? Адже-ж Христос мучився, страждав не за

себе, не для себе, а за народ . . . В голові молодої дівчини піднявся й стояв хаос отсего питання, котрого ні обсудити, ні рішити гаразд вона не вміла й не могла.

З ким порадитися? у кого спитати? З татом? не приходиться . . . І вона силкувалася сама собі радудати. Думки її переносилися в Галичину; нагадувала вона собі життє там у селах, людей й тепер воно здавалося їй иншим тоді, инші гадки викликало воно . . .

З такими гадками сиділа раз Леся у себе в садку й не помітила, як прийшов Калантай.

«Добрий вечір!»

Калантай помітив незвичайну замисливість Лесі й спитав, про що вона думає.

Леся відповіла.

«Я завсігди був тієї гадки, що Русинам не слід до нас їздити, у них дома по уши роботи.»

Дух у Лесі сперло від сих слів. Її стало й тяжко й соромно за своїх родимців, за тата . . .

Наче бажаючи хоч трохи виправдати їх, вона промовила:

«Коли-ж і там тяжко!»

«Всюди тяжко; але там була-б хоч та втіха, що люде працюють на користь рідного краю, рідного народу, а тут! . . .»

Калантай повів річ про народне бідовання, темноту, про велику потребу добрих робітників-патріотів і скінчив:

«У нас оттут і на Україні цілком нічого не дають робити на користь народної освіти, народня мова заборонена: инша річ в Галичині й Русинам Галичини час би зрозуміти, яка велика міссія випала на їх долю, в справі національного розвою, народної освіти в розвою національної культури. Не сюда, не на послугу темноті й ассимійляції треба лізти Русинам з Галичини, а там у себе працювати. У вас там світає: дехто зрозумів вже, як широке сяєво повинно з галицького край-неба розгорнутися й освітити усю руську землю.

Калантай вказав на ті праці, котрі того часу вже завязувалися в Галичині на ниві національно-народного життя.

Калонтаєва розмова повагом здіймала з Лесі пелену й помічала їй точки того життя, про котре доси вона не замислювалась так як слід. Разом з під тієї завіси виходило чувство любови иншої, любови до рідного народу, до рідного краю; разом завязувалася й в кінци розмови народилася у Ковалівни міцна думка — вернутися до дому, на рідну землю, в рідний край, вернутися до роботи в гурті з новими людьми на користь руському народу і його землі.

## XVIII.

А з Деньгином тимчасом ось що діялося. На гулянці, Коли ото їздили по ягоди, він засвідчився, що Лизун закоханий в Ковалівну. Чувство страшенної ревности, разом з самолюбством підняли в його душі цілу хуртовину. В такому духовому стані він ще ніколи не був. На нього напав острах, що Лизун перебє йому дорогу, вирве у нього Ковалівну. «Треба швидше признатися, посватати її» — думав він, але тут нападав на нього новий острах: він не знав, що діяти, коли часом Ковалівна закохана в Лизуна, коли вона одмовить йому, дасть гарбуза?

І з дня на день Деньгин одкладував своє сватання, доки хоч більше трохи не розвідає про чувство Лесі до Лизуна. Як би там не було тяжко, але коли покажеться, що Ковалівна більши має симпатії до Лизуна ніж до нього, дак нічого й рота роззявляти перед Лесею: ліпше вже перемучитися самотою, щоб ніхто й не відав.

З такою думкою Деньгин пішов в суботу, в відомий вже нам салон «чистих москалів», прийшов туди рано й наче на лихо господиня й директорка ґимназії почали дратовати його «попівною». Почали насміватися, що він при-

лип до деканового дому, що попівна насміється над ним і певно на його любощі й залицяння одповість насмішкою.

«Які любощі, яке залицяння! — змагався Деньгин: — я й не думаю, захожу інколи до Коваля, але за порадою по ділам уніятським, а щоб до попівню дак мені вона й байдуже.»

«Говоріть, говоріть! ми все знаємо . . . знаємо, як ви й по ягоди їздили . . . Не ховайтесь, ліпше вже признайтесь? Що-ж?! дівчина гарна, тілько що . . . мужиковата . . .»

«Просто таки неотеса . . .»

«І се-б то вона вам піднесе горбуза?! Ну, знаєте, я-б не хотіла бути на вашому місті . . Сорому . . .»

Деньгина кинуло в жар: самолюбство його допекли до самого центру! він вхопив шапку, сказав, що йому треба швидше до дому, що в нього єсть спішна робота, котру він залишив, попращався — й пішов прямо до Коваля.

Отець Демян ще не вернувся з церкви. Леся сиділа сама. Вона помітила, що Деньгин щось неспокійний, що у нього мулить щось на язиці; вона принимала його хоч і не холодно, але Деньгин не чув, щоб віяло теплом, сердечностю.

Він став говорити про кохання, про семейне тихе житє, про щастя; але говорючи, він не помічав, щоб його слова робили на Лесю

якій вплив, розгрівали єї. «Скажу прямо!» рішив він і промовив:

«Лесю! у мене нема більши сили таїтися перед вами з своїм чувством до вас: я мушу признатися вам, що глибоко, безконечно люблю вас!» — Він вставив свої очи на Лесю . . . серце його замерло, ждучи одповіди . . . Він ждав останної хвилі. А Леся мовчала, тілько дивилася на него широкими очима, поглядом зневаги, поглядом гордої, непідступної царівни.

«Я люблю вас, я не можу жити без вас . . Я прошу вашої руки.»

Ковалівна все ще не справилася з такою несподіваностю й не тямила, що сказати.

Деньгин протяг свою руку до руки Ковалівни. Леся стрепенулася, бистро встала з свого місця й ступивши від нього на кілька ступнів, стала серед хати, піднявши до половини в гору руки. Деньгин і собі встав, але не смів рушитися з міста й німо дивився на Лесю; в очах її палав небесний огонь; її постать, погляд, уся вона нагадувала пророчицю!

«Деньгин! — промовила вона таким голосом, що того обняло холодом; він почув, що ноги у него дрижать. — Деньгин! я не сподівалася од вас сего . . . сієї чести . . . Дякую вам, але скажу прямо, я не піду за вас.»

Деньгин застогнав . . . губи його дрожали . . . він якось невимовно промовив, вірнійш, прошептав:

«Чому?»

«Тому, що ви не Русин . . .»

Національність в коханню . . . в життю . . .» шептав Деньгин.

Леся випрямилася у весь ріст, вона почула в собі незвичайну якусь силу й мовила:

«Любов не знає національностей, це правда, але як-же ми жили-б побравшись, коли ви російській підданий, Великорос, а я австрійська Русинка.

«Станете тоді й ви . . .»

«Російською підданкою — перебила його Леся й лице її покрилося усмішкою глибокої зневаги — й разом з вами, мовила далі Леся, служитиму ідеї обрусення, ідеї знищуваня національности мого народу. Деньгине! скажіть правду: одружившись зі мною, ви переїхала-б в Галичину, стали-б підданком Австрії?»

«У нас цього не можна . . . закон забороняє без волі царя . . .»

«А мені совість забороняє, забороняє мій обовязок служити народові свого краю. Подумайте-ж самі: чи добре-б було мені, коли-б я кохала вас, проміняти любов до рідного краю

й народа? О! Боже! яка-б то для мене була тяжка, страшенна, пекельна кара, коли-б я закохалася в чоловіка, котрий стоїть ворогом моїй національности, котрий не може служити моїй дорогій Галичині!»

«Држак . . .» вирвалося у Деньгина.

«А! ви про те знаєте? Не таюсь . . . я любила Держака, але то була любов дитини, я тоді була дурна ще, темна, инакше гадала, та правду мовити дак цілком не гадала про свої обовязки яко Русинка. Іскра патріотизму тліла у мойому серці, але мені аж соромно тепер про те згадати! За те-ж не потаюсь од вас, як я тепер ненавижу Держака за те, що він перемінив віру, став ренегатом . . . Ну, та що було, те минуло . . . тепер мушу гадати не про минувшину, а про будущину . . .»

«Беру в свідки Бога! що ваша будущина зо мною буде ясним, теплим, весняним днем, вашого життя до самої могили . . .»

«Деньгин! Хиба у мене може бути весна, доки я не в Галичині. Хиба може бути ясна будущина у мене, коли мій рідний край буде зневажений, угнічений? — спитала. — Ні, добродію! дякую вам за ваше чувство для мене, але скажу вам ще раз, що я не инакше стану дружиною того чоловіка, котрий житиме у Галичині й працюватиме для неї, для народа.»

В кімнату вступив отець Демян. Леся розказала йому свого розмову з Деньгином і спитало його поради.

«Донечко! одповів отець Демян: ти вільна сама вибирати собі подружжя, я тебе не неволитиму . . .»

## XIX.

Деньгин вернувшись до дому замкнувся у своїй кімнаті. Лице його було суворе, в горлі сухо й гірко. Він був цілком зневажений, зломаний, роздавлений. Його самолюбство було здоптане . . . І хтож його здоптав? . . . якась попівна!

«Що я наробив! що я наробив!» — говорив Деньгин бігаючи по кімнаті, мов розлютований звір по клітці: він рвав на собі волосся. Він чув, що ступень, котрий він зробив, що одмова Лесі в саме серце вразили його.

На серці у Деньгина закипіло чувство пімсти.

«Я її! . . . памятатиме вона мене . . . во віки памятатиме» — говорив він і загадав істомленій своїй голові роботу: шукати способу пімсти Ковалівні.

Деньгин не лягав цілу ніч спати. З'обижене самолюбство не могло заспокоїтися, не могло вгамуватися.

Довго не спав і отець Демян. Після того, як Деньгин вийшов з його хати, Леся довго розмовляла з татом про Галичину, про Русинів, котрі перенеслися з відтіля до Россії й служать бридкій ідеї обрусенія. Коваль не суперечив, цілком згожався з донькою, але коли ліг в постіл на нього налетів цілий рій думок, навіяних розмовою з Лесею.

В ранці Деньгин вийшов освіжити голову, розважити свої думки; він виніс на улицю свій біль, гадаючи, що може розвіє його трохи. Він йшов поуз церкву. Церков була повна народу. Якась сила потягла й Деньгиня в церкву. Коли він став під стіного церкви, недалеко од лівого крилоса, в ту саму годину на проповідници появився отець Демян.

Тяжкий біль стис серце Деньгина; він озирнувся церкву: Лесі нігде не видко.

Коваль говорив проповідь на ту тему, що колись Христос страждав за народ, тепер наступає, вже наступив навіть час народові пострадати за Христа. Пострадать за Христа-се значить свято держати його вчення, держатися своєї віри, мови, національности хочби довелося за те й постраждати й вмерти. Далі Коваль став виясняти вчення Христове про любов до ближнього й промовив: «у кого дві одежини, той нехай оддасть одну тому, в кого нема ні одної, у кого дві страви, оддай одну

голодному; у кого дві хати впусти в одну того, у кого нема захистку.»

«Соціалізм!» промовив про себе Деньгин, скрегочучи зубами й пішов з церкви до губернатора.

Того-ж дня під вечір Леся вийшла з свого двору; вона йшла в гості до Калантаїни.

«От наша краля, наше сонечко!» промовила Настя, Ковалева куховарка, у слід Лесі.

«Настояща краля,» одповіла їй сусідова куховарка: — в церкві хоч-би скілько не було людей, хоч-би як були отті панянки розряжені, а вона між ними мов місяць між зірками виділяється.

«Це правда, — озвалася трета молодиця, що сиділа рядом з Настею під ворітьми: — й добра й ласкава й привітна душа, а недає Бог талану, не посилає женихів . . . а вже-б і час . . .

«Не вгадали сестро, мовила Настя: сама вона не хоче; от і вчора сваталися до неї.

«Хто такій?»

«Оттой, коли знаєш Деньгин.»

«Що-ж вона?»

«Гарбуза дала.»

«Чому?»

«Тому, що кацап.»

«Чи правда?»

«Сама чула, брехати не буду. Увечері вчора мию собі у спальні долівку. Чую, вони собі у двох розмовляють . . . старий ще в церкві був . . . Я прочинила двері, да ухом до щелини . . . а ну, мов, послухаю. Ото він до неї лебезує, залицяється, липне . . . нарешті в ноги до неї . . . Сватається, а вона йому, як утне: «не хочу, не піду! ви кацап!»

«От яка вона!»

«А ти думала як?»

Як в степу перекотиполе, так в невеличких містах котяться з уст в уста, переносяться з дому в дім пересуди, пльотки гутірки. Так перекотиполем покотилася по Вільцям гутірка про сватання Деньгина й прикотилася аж в самий салон «чистих Москалів».

«А що! А що! так йому треба . . . нехай не хвастає . . .»

«Нехай не водиться з попівнами!»

«Нехай шанує свою громаду!»

«Який-же він «лев», коли попівна втерла йому носа . . .»

Такі речи велися в салоні про Деньгина.

## XX.

Незабавом Калантай приніс Ковалеви не добру звістку: ґубернатор звелів поліції держать під потайним назирцем отця Демяна.

Коваль стревожився, але нічого було робити!

«Я розумію, з відкіль це вітер віє! це діло Деньгина, промовив Коваль . . . це він помщає за свій гарбуз, всміхнувся отець Демян до Лесі.

«Тату! спитала Леся: ви виплатили вже свої довги?»

«Виплатив, серденько, хвала Богу: тепер моя совість і перед жидами навіть безпечна.»

«То може-б тепер ми до дому . . . Мені здається, що отцей потайний назирець тілько перший ступінь пімсти Деньгина.»

«Здається так.»

«Дак поки що, чи не податись би нам з відсіль . . . а то . . .»

«Та що-ж він вдіє нам?»

«Мало хиба може вдіяти лихий чоловік?»

«Добре . . . але чи пустять ще? чи дадуть паспорт?»

«Чом-же ні? ми-ж тут не на припоні . . . Ми вольні люде . . .»

«Тут нема вольних модей й не може бути,» — з гіркою усмішкою промовив Калантай.

«Треба про це якось стороною розвідати,» — сказав отець Демян.

А доки він розвідував, випав такий случай, що став йому в поперек дороги, залишивши великі сліди на його життю. Коваль що

дня ходив купатися. Раз входячи до купальні він зустрів на порозі виходячих з купальні Деньгина й Лизуна. Коваль поклонився. Лизун кивнув на поклін головою, а Деньгин ніби не замітив і Коваля і його поклону.

«Давай, доню! чаю, після купання їсти схотілося!» — промовив Коваль до Лесі, війшовши в хату і став розказувати про свій зустріт з Деньгином.

Не вспів ще отець Демян напитися чаю, як війшла в хату поліція з двома посторонними людьми і обявила, що прійшли зробити ревізію, потрусити.

«Чого шукатимете?» полохливим голосом спитав Коваль.

Йому одповіли, що Деньгин виходячи з купальні, забув там свій золотий годинник. Слідом за Деньгином вступив до купальні він, Коваль, значить, годинник він взяв.

У Коваля полегшало на душі; він всміхнувся і мовив:

«А я гадав чого инчоґо . . . аж бач! годинник! не бачив я його в купальні . . . Та, глядіть лишень, чи й був він там.»

Поліція трусила, а Коваль ходив по хаті й тілько спльовував.

«Це, тату, все за мене так?»

«Розумію . . . Як то чесно . . . ох, ох!» Поліція завернула до пекарні: полізла на піч і — о диво дивнеє! чудо чуднеє! на печі під перевернутим горшком лежав годинник Деньгина! . . .

Куховарки не було дома: вона випросилась у Лесі до міста зараз як Коваль пішов купатися . . .

«Що-ж це таке? — скрикнув не своїм голосом отець Демян. — Чия-ж це така підла штука? . . . Я розумію, що це справа самого Деньгина, але через чії руки вона йшла? кого він підкупив? Хто підкинув сюди годинник?»

Коваль сполотнів. А полицейський уряддик, слухаючи його річ, писав протокол, та хитро поглядував на нього з під лоба.

Вернулась Настя; опитали її; вона аж землю їла да клялася, що нічого не тямить, нічого не відає.

Скандал вийшов страшенний! . . . по всьому місту тілько й говірки було, що «декан украв годинник», «у декана витрусили годинник . . .» Розпочалося слідство над Ковалем . . . Ми залишимо писати, про ті години, які переживали Коваль і Леся. Зрозуміти їх духовий стан не трудно, але описати його неможливо! . . . За тиждень отець Демян, з чорноволосого став сивий як лунь.»

До кінця процесу годі було думати, щоб виїхати з Вілець, бо слідчий взяв з Коваля обовязок нікуди з Вілець не виїздити. Поліція пильно назирцем ходила по слідам отця Демяна . . . Од церковного уряду прийшов заказ Ковалеві правити богослуження до кінця процесу. А коли той процес скінчиться і чим ще він скінчиться? що скаже суд? . . . Як не підбадрював Коваля Калантай, як не обнадежував ойго, що з сієї подлої штуки Деньгина нічого не вийде, але отець Демян нудився, журився! . . . Деньгин у Вільцях сила; усім орудує, прикаже суду, і суд осудить, одвиноватить! . . . Тяжше всего було отцю Демяну те, що крім Калантая усі знаємі його, так наче від заразливого недужого одчахнулись.

Слідчий бачив добре, що тут підла штука підведена, але нічого не міг зробити. З формального боку Коваль визначався винуватим. Лизун визнав у слідчого, що Деньгин приніс годинник у купальню і там забув його. Лизун і сторож купальні визнали, що слідом за Деньгином вступив до купальні Коваль і після нього ніхто більш не купався . . . Поліція витрусила годинник на печі пекарні Коваля . . . Чого ще більш.

## XXI.

Незабавом після цього скандалу Калантаєва куховарка Олена сиділа у вечері за столом у пивярні; проти неї стояла велика фляшка пива. Поруч з Оленою сиділа Настя і ще одна молодиця. В другім кутику пивярні сиділи два парубки з якоюсь дівчиною і пили собі пиво. Товариство Олени не звертало на них жадної уваги, як звичайно буває у корчмі, або в пиварні.

Олена частувала Настю.

«Ось нуте бо, сестрице! нуте! допивайте! та ще наллю.»

«Буде, голубонько, буде, я вже й так повеселіла . . . а то й до дому не дійду, впаду ще серед улиці . . .»

«Сількись! з чого там? з двох склянок пива, та ще якого пива? Тілько слава, що пиво; а то просто сама вода . . . Допивайте Настусю!»

Настя допила склянку; Олена налила їй другу.

«Що-б оце я випила? і не думайте! Як то можна . . . мині до дому час давно вже; я й так забарилася . . .»

«А що там! випийте! будьмо живі! Нуте-ж бо, нуте, торкайте!!»

Настя одпила до половини і мовила: «Одначе! вода, кажете, водою, а вона таки розбирає . . . вернуся до дому — Коваль зараз пізнає, що пяна . . . він таки чуткий . . .

«Він доси спить! Пийте бо сестриченько!»

«Ех! не до сну йому тепер . . . сон його не береться бідолашного!» Настя зітхнула.

«Говоріть-же! хто-б його такого сподівався! священник, декан ще, а таке вчинив,» — докірливо мовила Олена.

«Що вчинив? що?» скрикнула несподівано Настя: «нічого він не вчинив, він святий чоловік . . .»

«Одначе годинник . . .»

«Мовчи про годинник! будь він проклятий! анахтема йому!» Настя грюкнула кулаками об стіл: «хиба то отець Демян? . . .»

А хтож? перебила Олена: коли у нього витрусили . . .»

«Мовчи, кажу! не нагадуй про те . . . у мене з того годинника пявки серце ссуть! Боже! Боже! о так погубить чоловіка, отак занівечить, а за що? За що я клята душа, отак йому одплатила . . .»

«Хиба ви що? хитро питала Олена.»

«Я що? я всему лиху заводчиця . . .»

«Господь з вами! що це ви?»

«Те що чуєш! Думаєш, я пяна, не знаю, що верзу ні! я добре тямлю, що я душу свою чортові продала . . . за десять рублів продала . . .»

Олена принялася заспокоювати Настю, довіряти, що вона справді верзе нісенітниці. Але Настя ще більш дратувалася і на всю пиварню гукала, що продала отця Демяна.

«Отой гаспидський, отой анахтемськії кацап, отой Деньгин спокусив мене: як пристав, як пристав, я й здалася: взяла 10 рублів і на спідницю, та й підкинула годинник! Ще чортяка домагався, щоб підложити годинника під панноччину постілю; ніби то, бачте, Леся переховувала . . . Та вже од сего якось мене одвернуло . . . Господи! що я вчинила? душу свою продала! чим я спокутую свій тяжкий гріх? Проклята я, проклята і на сім і на тім світі! . . . .»

Настя вдарилася кулаками в груди і заголосила. Тоді Олена наче з рукава посипала докорами і погрозами кари божої.

«Покайся! покайся Насте! спокутуй свій гріх!»

«Чим, чим я його спокутую? Навчіть, навчіть люде добрі!» ридала Настя. Парубки зблизилися до Насті і собі давай розпитувати, чого вона голосить. Настя ще раз розказала усе, як було з годинником.

Парубки й собі погрозили Божим судом Насті і радили їй хоч частину свого гріха швидче зняти з себе: пійти до слідчого і визнати йому усе, як було.

«Вже тепер нічого тобі таїтись, от скілько тут нас усі чули, як ти призналась; гірше-ж тобі буде, коли ми підемо до слідчого, да визнаємо оте, що ти нам визнала; тоді тобі певно не минуть тюрми і Сибірі, а на тому світі і пекла тобі мало буде . . . Зараз іди до слідчого . . .»

«Боюся, мої голубята, боюся! хиба поведіть мене.»

«Добре! ми всі з тобою підемо.»

Було вже близько опівночи, коли Калантай прожогом влетів в хату до отця Демяна і обнимаючи його цілував, а за слізми не міг нічо промовити . . .

«Що таке з вами?» дивувався отець Демян.

Калантай трохи заспокоївшись од радощів, розказав усе отцю Демяну: як його куховарка випитала усе у Насті, як Настя усе визнала, прийшла сама до слідчого й повинилася.

«Я не спускав з них очей, я наче тінь ходив за ними і отсе зараз своїми очима прочитав у слідчого протокол! . . . Тепер конець! наша взяла . . . слава тобі Богу, благодітелю нашому . . .»

Калантай аж танцював по хаті! А отець Демян впав на вколішки, звів руки до Бога і довго стояв, молячись без слів . . . Потім обхопив Калантая і трохи не задушив єго, тиснучи до лона.

«Калантаю! ти став мені другом! батьком! спасителем! чим я оддячу тебе?» говорив плачучи отець Демян.

«Ви вернули мені, спасли мені отця, його честь, його спокій, Калантаю! возьміть-же за се в подяку мою руку, моє серце, всю мене! — промовила Леся і повисла на шию Калантая.

Тихі, горячі, вдячливі слези Лесі змочили Калантаєве лице . . .

«Ні, ні! цього не можна! не можна — одповів Калантай: нехай про це завтра, ми всі троє тепер од радощів не при собі . . . годі про це! ліпше сядьмо до спочиньмо.»

В ту хвилину одчинилися двері з пекарні і Настя повалилася в ноги отця Демяна . . .

«Простіть мене! простіть кляту!» голосила вона цілуючи Ковалеві чоботи . . .

Швидко понеслась говірка про годинник, «утаєний» деканом; тепер громовиною літала друга говірка — про підлий підкуп Деньгиним Насті. В ранці все місто знало вже цю новину.

Ґубернатор покликав до себе Деньгина і став докорять його. Деньгин вперся на те,

що декан підкупив Настю і вона за гроші сама на себе звела таку клевету і його впутала. — Ґубернатор не знав, чи вірити, чи не вірити. «Нехай, — промовив він, — що суд скаже.»

## XXII.

Ні на одну годину не звів очей Калантай цілу ніч, гадаючи, що діяти. Він давно і глибоку любив, але боявся, не смів і виду подати їй, не то що признатися їй.

Тепер вона сама призналася, сама віддає себе йому. Та чи слід-же йому брати її? Чи вона кохає його? Чи то тільки поривання було? чисте, святе, але все таке поривання, а не любов? . . . Що я для неї? гадав собі Калантай: добрий чоловік . . . і годі! хиба цього досить, щоб бути мужем? другом? Я чоловік підтоптаний, ізтомлений, ізкалічений життєм . . . Годі мені гадати про своє щастя. Любов моя до Лесі, бажання її щастя примушують мене не брати її.

Так говорив Калантаєви розум, а серце шептало що инчого; вимагало чого инчого . . .

В ранці Калантай спішив до отця Демяна. Леся радо зустріла його на порозі; вона чула себе веселою, такою веселою, якою вже давно не була. Але глянувши на Калантая

якось злякалася! Господи! як він перемінився за одну ніч! . . . О! то була перша і остання в житю Калантая така довга ніч! . . .

«Лесю! промовив він: ви думали про те, що вчора мені сказали?»

«А як-же, думала, сказала Леся і вставила в нього свої очі, яснії, спокійнії і такі привітні, люблячі . . .

«І я думав . . . О! я довго, довго думав! Лесю, я люблю вас давно, люблю більш усего на світі; ви мої святощі. Отся любов не зникне, не переміниться, доки житиму. Але люблячи вас, — мушу-ж бажати вам щастя і тим-то — мушу вернути вам то слово, що вчора вилетіло у вас разом з пориванням радости . . . Не дивуйтесь! ви зрозумієте мене. Ви знаєте, що я чоловік вбогий, живу нудкою і тяжкою працею урядника. Ви тямите, що у мене на руках мати і дві сестри каліки . . . Ви тямите, що я чоловік малої освіти, підтоптаних літ і ніякої инчої праці, крім гидкої праці канцелярської не вмію і не навчуся вже . . . пізно . . . Тепер судіть самі: що буде, коли ми поберемося? Лишитися вам тут, або мені з вами перебиратися до Галичини? Тут для вас пекло, муки . . .

«Ваша правда . . . я не маю сили більше жити в Россії.»

«Ото-ж і я кажу. Мені переноситися в Галичину! . . . куди вже! . . . нехай би вже матір і сестер я залишу тут на волю Божу: ви-б замінили мені їх-але хто їм замінить мене? що вони їстимуть? Чим і ми звами житимемо? . . . в Галичині я чоловік нікчемний, непотрібний . . . кому там треба моєї чорнильної праці? Хиба там мало своїх? Виходить ясно — що чи там, чи тут, завязавби вам світ, зробивби вас нащасною . . . Лесю! ви стоїти щастя! . . . воно вас жде, тілько не зо мною! . . . В Галичині я тинявся-б без праці, нудив би світом і хто скаже: чи виніс би я дивлячись на вас, визнаючи, що не дав вам щастя, заступив вам стежку до щастя? . . А ви така ще молода . . . вам тілько жити та жити! Будьте-ж щасливою без мене . . . ви будете щасливою . . . А я . . . дотягну до свого, як доси тяг, любитиму вас, як доси любив.»

Калантай припав до Лесиної руки: губи його пявкою впили ся в її руку.

«Любіть мене Лесю, як брата, друга, готового за вас положить свою душу . . . більш мені . . . з мене й сего буде . . .» говорив Калантай хлипаючи . . .

Леся схилила голову на груди і тяжко зітхала . . .

«Що-ж Лесю? яка ваша думка?» . . .

Леся-скочила з свого міста і промовивши: «ви святий чоловік, ви наш, мій ангел-оборонитель!» побігла в другу хату . . . Слези її душили, вона не хотіла плакати при Калантаю. Згоді вона вийшла знов і мовила до Калантая:

«Де-б я не була, що-б не сталося зі мною присягаю вам, що в моєму серці перше місто во віки займатимети ви . . . От вам моя рука і Бог тому порукою . . .»

## XXIII.

Минув якийсь час. Процес про гидку клевиту скінчився: суд виправдав отця Демяна і тепер у Коваля і у Лесі одно тілько бажаннє — швидче кинути Вільці, Россію, швидче повернути до Галичини.

«Що буде то буде, а гірше цього вже не буде,» говорив отець Демян.

Прецінь же ні! У Лесі було ще друге бажання, котре вона від всіх таїла; бажання помстити Деньгину, «рахунок з ним звести, поквітувати,» як говорила вона. Калантай через своїх приятелів вивідав, що Ковалеві не дадуть паспорту, що «интересы русскаго діла» вимагають доки не виконається возсоєдиненіє, не випускати в Галичину священиків Руси-

нів, особливо таких як Коваль, так тяжко оскаржених і зневажених, бо инакше вони там «клевитатимуть» на Россію, приставатимуть до Поляків і помагатимуть «польскій интризі» проти возсоєдиненія і обрусенія.

Значить треба було якось инакше мітикувати, вибирати инчій шлях до дому.

Колантай і тут поміг.

«Паспорт я вам добуду, се вже моє діло, але треба, щоб в місті не хватилась вас кілька днів поліція, а то десь на дорозі зупинить.»

Придумали, що отець Демян попроситься зїздити до Варшави, порадитися там з лікарями, і тимчасом переїде за кордон.

«Але татуню! спершу ви самі їдьте, а я лишуся ще тут на кілька днів сама . . . я дожену вас, ви зачекаєте мене, проїхавши за кордон . . .»

«З якої причини? що тобі тут треба?» з дивовижею питав отець Демян.

Леся доводила, що треба-ж де що спродати; а спродаватися ніяково, поки отець Демян не переїде кордону і не буде безпечним. Коваль змагався, не хотів лишити Лесю, доводив, що коли поліція кинеться і довідається де він, дак тоді і Лесю не пустять.

«За весь той термін, на який ви поїдете «до Варшави» — ну, нехай на два тиждні, поліція не кинеться, а за сей час ми обуру-

дуємо діло як слід, мовив Калантай; я ручуся вам, що Леся прибуде до вас живо і здорово.»

Коваль подумав щось і мовив.

«Ви тут щось замишляєте таке, чого мені не хочете повідати?»

Леся мовчала, а Калантай поспішив завірити, що вони «нічого незвичайного не гадають.»

Коваль не вірив.

«Ні, Лесю, промовив він, трудно мені згодитися на се . . . їхать дак разом з тобою: де ти, там я.»

Одначе після довгого бороття отець не встояв проти доньки. Леся призналася йому, що не продаж худоби задержує її, а инча річ, котру її честь, її моральний обовязок ставлять їй виконати. Вона молила отця не допитуватися у неї, яка то річ? завіряла, що небезпечного нічого вона не замишляє і за три дни або й швидче після виїзду отця Демяна і вона виїде у слід його з Вілець.

«То я підожду ліпше.»

«Не можна, татуню! не можна: доки ви будете тут, доки я не знатиму, що вже передралися за кордон, я не можу того вчинити, що мені треба . . .»

Після довгого бороття отець Демян здався завірений Лесею і Калантаєм, що нічого опас-

ливого Леся не заподіє, а Калантай подав, що сам довезе Лесю до кордону і її здоровою і благополучно здасть в руки отця Демяна.

Ґубернатор дав дозвіл Ковалеви поїхати на десять днів до Варшави.

Наступила неділя. Отець Демян вийшов на проповідницю. Він знав, що в останнє виходить з проповідю, схотів попрощатись з своєю «паствою». Він почав: «иду од вас, але серце моє, душа моя з вами, молитимуся за вас, щоб хижі звірі не пожерли вас.» Проповідь була не довга, але така сердечна, що всіх торкала в само серце і коли декан промовив останні слова, просячи поминати його «не злим, добром словом», в церкві почулися сльози.

Того-ж дня під вечір отець Демян рушив в дорогу . . .

## XXIV.

Це було зимою, незабавом після Різдва. Зима того року стояла добра, снігу випало доволі, великих морозів, правда, не було, а так, як кажуть, «саме в пору.»

В Вільцях, що середи завелися зимою вечери з танцями, куди збиралася «наїздова» громада. «Наїздом» Поляки звали усіх, хто прибув до Вілець чи з россійських губерній, чи

з Галичини на службу. Поляки, видима річ, не ходили на отсі вечерки, а «наїзд» веселився тут добре: грали в карти, танцювали, пили, їли; чого-ж ще треба задля веселости!

«Дивіться, дивіться! говорили на вечерку в першу середу після виїзду отця Демяна: поки батько сидів у Вільцях, дак і дочка нікуду носа не показувала, а тепер як витинає! Он, гляньте! яким вихрем носиться у вальсі!»

Справді Ковалівна в ту середу пішла на вечірок і богато танцювала.

«Звісно дівоче діло! батько держав на припоні, — вона й сиділа, а тепер — своя воля, хоч на короткий час . . . Кому не охота в такі літа повеселитися.»

«Та хоч би вона була ліпше убралася, а то глянте на неї: якась замізькана сукня . . . А така з себе прехороша! дивіться, дивіться на неї. Очи так і сяють, наче зорі . . . аж заздрісно дивитися . . . .»

Стали в кадриль . . .

Деньгин аж на лиці змінився, наче хто приском сипнув на його лице, так воно розжеврілося, коли помітив, що в него vis-a-vis Леся . . . Одначе щож діяти? Виступати з пари, покинути танці? не можна, ніяково . . . Така річ образить Лесиного кавалєра — якогось старшого на вид, високого, енергічного офицера . . . Тоді ще в таке лихо вскочиш,

що й не стямешся . . . Треба перетерпіти і виду не подати. Мусів Деньгин танцювати.. Тілько, що виступив він на середину проти Лесі — як вона в одну мить підскочила до него і вдаривши його в одну щоку, голосно промовила: «Отсе за батька! за годинник!» — а далі: «а се за мене!» і вдаривши в другу щоку, спокійно, повагом пішла з салі.

Господи! що сталось з кадрилем, з вечерком з усіма гістьми! В першу хвилину несподіванність так пригнітила всіх, що кожен наче прилип до свого місця, наче не мав сили зрушитися з місця . . . Коли перший вплив минув, тоді загули голоси, як це сталося? із за чого це? що викликало такий невиданий на світі скандал? що дальше діяти? що почати? да деж Деньгин? де Леся? Ні Лесі, ні Деньгина в залі не було! . . .

Поліцмайстер і жандарм неслися до губернатора звістити про такий незвичайний випадок. Губернатора на той час не було в місті, на переддень до того він поїхав в Варшаву. За ґубернатора правив віце — губернатор Федоренко, Українець з Чернигівщини, чоловік вже старий, простий, з доброю душею і з світлим розумом. Ні до якої політики він не чіплявся, знав тілько своє діло і незвичайно строго і твердо в усіх річах держався льояльного грунту. Закон був його святощами,

перед котрими він ніколи не змилював по своїй добрій волі.

«Що-ж ви гадаєте?» спитав Федоренко, вислухавши поліцмайстра і жандарма.

«По мойому — зараз взять Ковалівну під арешт, в тюрму, мовив поліцмайстер.»

«За що-ж? питав Федоренко.»

Жандарм нервово двигнув плечима і мовив:

Цей випадок має характер політичний! . . це незвичайний протест проти русского правительства.

«А не гадаєте ви, що це протест проти підлої квевети, проти зневаженої і поруганої чести вітця? що це пімста за пімсту? . . . Хіба вам на відомо, що отой процес за годинник був пімстою Деньгина за те, що Ковалівна не пішла за нього за муж?»

«Це все може бути, одначе нам стерпіть сього не можна, ради нашого діла треба заступитися за честь нашого урядника.»

Це треба було ранійш зробити, недопустити отого процесу . . .»

«Поляки висміють нас . . .»

«Більш того не висміють, що висміяли за час процесу, коли бачили, що наш урядник так бридко помщає за своє знехтоване дівчиною залицяння.»

«Коли-б не політичний бік —» твердив жандарм.

«Жадної політики тут не бачу. Спитаймо самі себе: чи не вчинили-б за нас того самого, або ще гіршого наші дочки, коли-б на кого з нас навели отакий процес? А хто з нас безпечний, що не явиться подібний Деньгину живжик і не вчинить такого бридкого вчинку, такої тяжкої клевети?» говорив повагом, увіренно Федоренко.

«Та не вже-ж так і кинути цей случай? нехай присохне і годі?»

«В цьому випадку я бачу ось що: в публичному місци Ковалівна зрушила громадський спокій, от і все . . . зробіть протокол і оддайте в суд, суд розбере . . .

«Ковалівна оскорбила урядника,» — додав поліцмайстер.

«Деньгин за той час не був урядник, а приватним чоловіком. Ковалівна побила його, як приватну особу. Коли він уважає себе оскорбленим, нехай подає жалобу в суд. Адміністрації тут нема що робити,» — радив Федоренко.

«Я не можу на це здатися. Я напишу в Варшаву, проситиму, щоб заслали Ковалівну,» — говорив жандарм.

«Ваше діло! напишуть з Варшави заслати, — я мушу покоритися волі старшого

уряду, але я сам з своєї волі не підпишу такого несправедливого присуду . . .»

Далеко за північ радилися отсе три урядники що вчинити з Ковалівною: кожен не поступився своїм поглядом . . .

В ранці — скоро світ — поліцмайстер прийшов до Деньгина, взяти від нього визнання і записати в протокол. Слуга одповів, що Деньгин спить.

«Побуди, постукай в двері,» — сказав поліцмайстер.

Стукали раз, в друге, в третє. Як з могили нема відповіди.

«Тут щось не благополучно,» — мовив поліцмайстер і велів ламати замок.

Коли поліцмайстер вступив, в спальню до Деньгина, очам його виявилась тяжка картина: на рушнику у грубці висів холодний труп Деньгина, в тому самому убранню, в якому вчера Деньгин був на вечірку . . . навіть з рук не були зняті рукавиці . . .

## XXV.

А що-ж Леся?

Леся, вийшовши з вечірка не пішла до дому; вона звернула в боковий переулок. Біля жидівського заїздного двора вона побачила

невеличкі сани запряжені трома дуже добрими кіньми. Біля саней стояв якійсь мужчина.

«Калантай! ви?» спитала у нього Леся.

«Я,» — одповів Калантай і простягши до Лесі руки, швидче садив її в сани і гукнув на візника:

«З Богом.»

По добре втертій, блискучій як срібло дорозі сани неслися мов стріла . . . Місяць присвічував . . .

---

От вам і доня! жива і здорова! промовив Калантай до отця Демяна, котрий кілька то днів біля кордону в Галичині чекав своєї любої Лесі.

Отець Демян подякувавши Калантаєви, почав його розпитувати, що там робила Леся, чого вона лишилась у Вільцях? як там, що?

«Нехай вже сама Леся вам все те росскаже, а мені треба поспішати назад, промовив Калантай. Бувайте щасливі і здорові! прощавайте!»

Нащо говорити про ті чуства, з якими отець Демян і Леся прощалися з Калантаєм, прощалися з Россією і здоровилися з рідною Галичиною!!

Коли Калантай рушив назад в Россію, йому здалось що у него вирвалося серце . . . він не чув, щоб воно боліло, билося . . . він тілько чув, що в голові у нього щось здавлює мозок, щось водить по голові немов горячим залізом . . . Леся стояла у нього в очах . . . він бачив її, він дивився, на неї, він подався до неї, простяг руки, схотів обняти її, в останній раз попрощатися на віки.

Калантай нагнувся, перехилився і випав з саней . . . Візник задержав коней: Калантай лежав і стогнав. Візник встав і посадив Калантая в сани . . .

«Лесю! Лесю! Лесю!» тілько й чув усю дорогу візник . . .

«Лесю! Лесю!» твердив Калантай вернувшись до дому.

«Де ти був? де був? кілько днів тебе не було!» питала мати.

«Лесю! Лесю! Лесю!» — твердив Калантай . . .

## XXVI.

Що-ж далі? спитав читатель. Калантай за рік помер у шпиталі божевільних у Варшаві. Отець Демян побідувавши ще з пів-року, одержав парахвію десь в західній Галичині. Але пережите ним в Россії зломало

його здоровле: він почав хиріти, прохирив два роки і вмер.

Леся ще за життя отця Демяна одружилася з знаним вже нам Савіцким і живе собі здорова і щаслива, виховуючи трох діток, виховуючи з них добрих Русинів, добрих людей. В громадському житю она бере участь о стілько, о скілько може брати в Галичині Русинка, мало ще до того підготовлена.

Гловня торік я зустрів в Криму: він еміґрував давно вже до Россії, дали йому там якусь посаду урядника; він каже, що йому не зле жити . . . Порядні і чесні люде одсторонь його, та йому це байдуже, а може він і не помічає того . . .

Держак керує гімназією десь аж на далекій півночи в Россії. Певно що і йому не зле жити . . .

Перша жінка його скоро померла, але він ще скорійше побрався з другою . . .

Лизун прилип до Россії, все компонує «доклади» да записки о розповсюженню православія в Галичині . . .

Блощицький . . . Ба! хто-ж не відає, де Блощицький і що він робить! . . .

1885.

До тепер появилися отсі книжки:

1—6a. **Б. Лепкий,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар) нове ілюстроване видання.
7. **Ів. Левицький Нечуй,** Запорожці.
8. **Ляфонтен,** Байки (з 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суєта (зі вступом Б. Лепкого).
12—14б. **Літературні характеристики укр. письменників,** I. Іван Франко (Поезія), нап. А. Крушельницький.
15—16a. **С. Руданський,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс,** Начерк соціольоґії.
21. **Д. Н. Мамін-Сибіряк,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Юрій Кміт,** В затінку й на сонці.
28—29a. **Збірник народніх пісень і дум.**
30—33б. **Чайківський,** Всесв. Історія I. Стар. Історія з ілюстр.
34. **Кіплінґ,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Берзон,** Новоженці комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Байки Езопа** (з чотирма ілюстраціями).
41—43б. **В. Барвінський,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Др. І. Раковський,** Психольоґія.
48. **Андреєв, Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Б. Бєрнзон,** Понад сили (драма).
53—56. **Чайківський,** Всесвітна історія II. (серед. віки).
57—59. **Ніцше,** Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. **Марко Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Г. Ібзен,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64a. **Гоголь,** Тарас Бульба, повість з ілюстр.
65a. **Руданський,** Цар-соловей, казка.
66. **Моліер,** Лікар-Шуткар, жарт в 1 дії.
67. **Котляревський,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський,** Всесвітна Історіа III (нововічна).
73—74. **Николишин,** Розладдє (драма).
75. **Вовчок,** Кармелюк. Невільничка (оповідання).
76—77. **Ґеновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш,** Орися, Дівоче, серце. Січові гості.
79. **Ольга Кобилянська,** Некультурна (новеля).
80. **Ольга Кобилянська,** Мелянхолійний валець.
81—84. **Франс,** На білих скалах, повість.

85—86. **Л. Толстой,** Живий труп, драма.
87—91а. **О. Барвінський,** Образки з розвитку Русинів.
92. **Яричевський,** Княгиня Любов, драма.
93. **Вовчок,** Сон. Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Б. Лепкий,** Начерк іст. україн. літер. Книжка II.
99. **Вовчок,** Інститутка.
100—103. **В. Антонович,** Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко,** Гумористи.
105. **Барвінок,** Русалка.
106—107. **Богдан Лепкий,** Літературні характеристики укр. письменників: П. М. Шашкевич. З ілюстр.
108—110б. **Куліш,** Чорна Рада (повість) з ілюстраціями та вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. **Толстой,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Вергзон,** Вступ до метафізики.
114. **Анатоль Франс,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Олександер Барвінський,** Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів, II. часть (з 12 портретами, 13 картинами).
121—123. **Кобилянська О.,** Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра. Історія.
129. **Вовчок М.,** Не до пари. Два сини й иньші оповід.
130—134. **Маковей,** Залісся, повість.
135—140. **Кониський,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович,** Довбуш, траґедія.
143—144. **Федьковича,** Оповідання.
145—146. **Гринюк,** Весняні вечері.
147. **Федькович,** Так вам треба, фарс.
148. **Федькович,** Як козам роги виправляють, фрашка в 1 дії.
149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія у 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.,** Артист.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія у 1 дії.
155—156. **Шевченко,** Гайдамаки, поема.
157. **Федькович,** Люба́—згуба, повість.

**Дальші томики в друку**

Кожний томик можна набути також у гарній картоновій оправі. Тоді коштує дорожче на 20—50 ц.

**Гроші треба висилати наперед.**

К. Г. РЕДЕР, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

LU
K8256vho

583030

[Konis'ky, Oleksander]
В гостях добре, а дома ліпше.
Вид.2.
[Translit.: V hostyakh dobre, a doma lipshe.]

DATE
NAME OF BORROWER

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET